

anarhija/ blok 45
PORODIČNA BIBLIOTEKA

Theodor W. Adorno
SNOVI
ПРОТОКОЛИ 1934–1969

Theodor W. Adorno, *Traumprotokolle*, Bibliothek Suhrkamp, 2005
(eng., *Dream Notes*, trans. Rodney Livingstone, Polity, Cambridge, 2007).

Preveo i priredio Aleksa Golijanin, 2015.

Dragocena pomoć, u raznim detaljima: Slavica M, Milan M. i Boba.

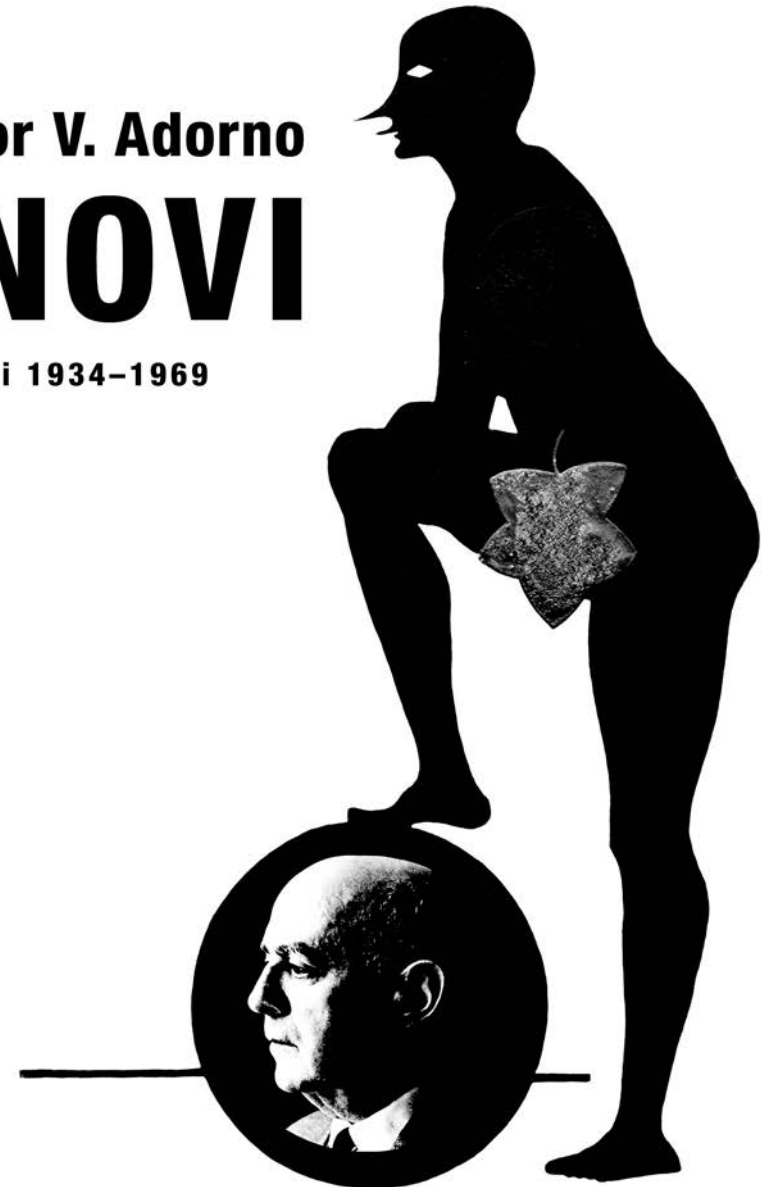
aleksa.golijanin@gmail.com
<http://anarhija-blok45.net1zen.com>

ZAJEDNIČKA ARHIVA
<http://anarhisticka-biblioteka.net>

Teodor V. Adorno

SNOVI

Protokoli 1934–1969

„Između 'javilo mi se u snu' i 'sanjao sam' stoje cela razdoblja sveta.
Ali, šta je istinitije? Onoliko malo koliko duhovi šalju san, toliko malo
je i Ja to koje sanja.“

— T. V. Adorno, *Minima moralia: Refleksije iz oštećenog života*,
„Monogrami“, 1951.

OSTALI PREVODI (do februara 2017)

Minima moralia: Refleksije iz oštećenog života (1951, novi prevod)

Marginalije o teoriji i praksi (1969)

Rezignacija (1969)

Dvadesete (1962)

Pismo prijatelju (1965)

<http://anarhija-blok45.net1zen.com>

<http://anarhisticka-biblioteka.net/category/author/theodor-adorno>

Na koricama bukleta: Francis Picabia, *Feuille de vigne*
(Smokvin list, 1922, obrađena ilustracija).

Teodor V. Adorno

SNOVI

Protokoli 1934–1969

Napomena urednika nemačkog izdanja 5

SNOVI 7

Kastor Dvopek i Glava koja govori:
bibliografski dodatak 67

Najznačajniji je, međutim, poslednji tekst, *Glava koja govori* (Der Redende Kopf):

„Dobio sam jednu glinenu masku i okačio je na zid svoje sobe. Pozvao sam prijatelje da vide kako ću naterati tu glavu da progovori. Glasno sam joj naredio da izgovori ime osobe na koju sam pokazao, a pošto je ostala nema, pokušao sam da joj prstom razmaknem usne. Napravila je grimasu i ugrizla me. Ponovio sam naredenje, iz sveg glasa i krajnje napeto, pokazujući na drugu osobu. Onda je izgovorila njeno ime. Izašli smo iz sobe prestravljeni, a ja sam znao da više nikada neću kročiti tamo.“

Sila koja tera masku da progovori, njena pobjeda, i neopisivi užas koji tu pobjedu otkriva kao autodestruktivnu – to je Georgeova zagonetna figura. Niko neće moći da iznese sud o njemu dok se ta zagonetka ne reši. Maska, međutim, potiče iz istog onog Meksika u koji je mladi pesnik hteo da pobegne, kada mu se život beznadežno zakomplikovao.⁹⁶

Od Frojda i Benjamina do nadrealizma, od Kastora Dvopeka i Dame iz klozeta do Glave koja govori. To su samo neke putanje i razlozi koji ovu zbirku snova čine dodatno podsticajnom.

AG, leto 2015.

Naslovna stranica *Der Aufbau* (Vol. VIII – No. 40, October 1942) i Adornov prilog „Träume in Amerika. Drei Protokolle“ (Snovi u Americi. Tri protokola, str. 17).

⁹⁶ „George“, govor na radiju, Deutschlandfunk, 23. IV 1967. *Noten zur Literatur* IV, Bibliothek Suhrkamp, Frankfurt, 1974, str. 45–62. (Eng., „Stefan George“, *Notes to Literature* II, 1992, str. 178–192, naročito 191–192.) Poslednju priču, „Glava koja govori“, Adorno je u celini naveo još u *Dijalektici prosvetiteljstva*, u poglavlju „Šema masovne kulture“ (Max Horkheimer i T. W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, „Das Schemna der Massenkultur“, 1947).

Još nekoliko važnijih tekstova o Georgeu: T. W. Adorno, „George und Hofmannsthal. Zum Briefwechsel 1891 bis 1906“, o prepisci između Georgea i Hofmannstala, esej posvećen Valteru Benjaminu, napisan 1939–1940. i prvi put objavljen 1942. Zatim, u T. W. Adorno, *Prismen*, 1955. (Eng., „The George-Hofmannsthal Correspondence, 1891–1906“, *Prisms*, 1967, str. 187–226.)

Takođe, „Rede über Lyrik und Gesellschaft“ (1957). *Noten zur Literatur* I, Bibliothek Suhrkamp, Frankfurt, 1963, str. 73–104. (Eng., „On Lyric Poetry and Society“, *Notes to Literature* I, 1991, str. 37–54.)

orgeov efekat iz tih komada, ali je i dalje, pomalo nesigurno, krivudao u pripovedačkom trećem licu. Ovde je sve bilo mnogo direktnije – i zlokobnije. Evo podužeg odlomka koji zaključuje Adornov poslednji esej o Štefanu Georgeu:

Dobro je poznata zabrana proze koja je važila u Georgeovoj školi. Ali, nikome ko se bavi nekim marginalnim fenomenima iz Georgeovog dela neće promaći prozni tom koji je objavio pod hesiodovskim naslovom *Dani i dela* (Tage und Taten). Knjiga sadrži niz snova – uobličениh zabeleški o snovima (Traumprotokolle), mogli bismo reći – koji se ne bi smeli izostaviti u nekom izdanju čiji bi smisao bio da sliku o Georgeu spasi od njegove zvanične reputacije. Reč je o snovima najzlokobnije prirode, nesamerljivim sa onom samozadovoljnom apolonskom figurom koja je kasnije glorifikovala dogmu o pesniku: o vizijama katastrofe, u kojima mitski i moderni momenti stupaju u konstelaciju, kao ponekad kod Prusta ili kasnije u nadrealizmu. U jednom od tih tekstova čitamo:

„Naša mala barka se propinjala i ponirala, uz škripu, nasred mora, pod olujnim pljuskom. Bio sam za kormilom, koje sam grčevito stezao, čvrsto zarivši zube u donju usnu, s voljom koja je prkosila nevremenu. Tako smo u tišini prešli određeno rastojanje, usred gromoglasne rike. Ali, prsti su mi se onda ukočili od hladnoće, moja volja se oduzela, i ja sam pustio kormilo. Barka tone, talasi je gutaju, svi ćemo poginuti.“ (Die Barke)

Drugi, *Kraj vremena* (Zeit-Ende), direktno predosećanje kosmičke katastrofe, završava se ovako:

„Sunce danima nije izašlo fijuču ledeni vetrovi a utroba zemlje krči (bez interpunkcije, *nap. prev.*). Poslednji voz upravo kreće put planina. Slabašna svetla trepere u crno zimsko jutro. Nekoliko putnika zure jedni u druge i nemo drhte. Konačni udar će možda uslediti i pre nego što se domognemo planina.“

Napomena urednika nemačkog izdanja

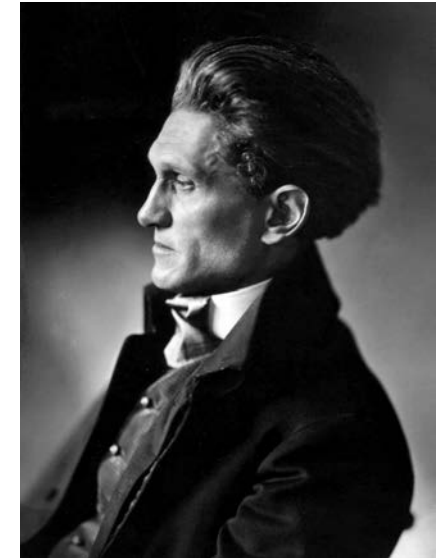
Krajem januara 1956. Adorno je zapisao dva zapažanja koja svedoče o njegovom naročitom zanimanju za jednu od centralnih ideja o snovima, kao i za povezanost vlastitih snova. „Određena iskustva sa snovima navode me na pomisao da individua svoju smrt doživljava kao kosmičku katastrofu.“ I zatim: „Naši snovi su međusobno povezani, ne zato što su 'naši' već zato što čine kontinuum, zato što pripadaju povezanom svetu, kao što se, na primer, i sve Kafkine priče odvijaju u 'istom svetu'. Što su naši snovi međusobno povezani i što se više ponavljaju, to je veća opasnost da nećemo moći da ih razlikujemo od stvarnosti.“ Ovo drugo zapažanje je usledilo posle sna koji je po sećanju zapisao 9. januara 1956. Značaj koji je pridavao motivskoj povezanosti snova, naveo ga je da neke od njih izdvoji za objavljivanje. Taj izbor, koji se nije pojavio za njegovog života i koji je Rolf Tideman (Rolf Tiedemann) kasnije uključio u dvadeseti tom Adornovih *Sabranih dela*,¹ počiva na prekućanoj kopiji, kojoj je prethodila Adornova napomena: „Ove beleške o snovima, izdvojene iz mnogo veće zbirke, autentične su. Zapisivao sam ih odmah posle buđenja, a u pripremi za objavljivanje ispravio sam samo neke najosetljivije jezičke propuste.“ „Mnogo veća zbirka“ se odnosi ne samo na veliki broj snova zabeleženih u sveskama već i na svežanj drugih beleški, koje je, s diplomatskom preciznošću, prepisala

¹ Devetnaest snova iz perioda 1937–1967 (uključujući i tri sna objavljena još 1942, u njujorškom emigrantskom časopisu *Der Aufbau*), objavljenih kao „Traumprotokolle“, u *Gesammelte Schriften* (Sabrana dela), Band 20:2, Vermischte Schriften, 1986. Rolf Tiedemann (1932), nekadašnji Adornov student i prvi asistent na Institutu za društvena istraživanja, dugogodišnji je urednik Adornovih i Benjaminovih sabranih dela i zaostavštine. Taj posao su, od 2002, preuzeli Kristof Gede i Henri Lonic. (Sve napomene: AG.)

Gretel Adorno. Ovaj tom dodaje ranije objavljenim snovima one iz postojećeg prepisa. Poređenje između kopija i originala potvrđuje da su Adornove izmene uglavnom bile ograničene na slovne greške, nastale usled brzine s kojom je zapisivao snove, kao i na izmene imena nekih osoba, koja je svodio na inicijale ili parafraze, kao što su „moj prijatelj“ ili „moj lekar“. Na primer, nadimak Rudolfa Koliša, „Rudi“, zamenio je njegovim prezimenom. S druge strane, zadržao je imena tamo gde je smatrao da je sadržaj bezazlen. — Osim očiglednih slovnih i pravopisnih grešaka, kopije Adornovih tekstova, koje je uradila Gretel, nisu bile dalje uređivane i ovde su prenete u celini. Ispravljene su i neke greške u prepisivanju, kao što su datumi snova objavljenih u *Sabranim delima*, od 1. februara 1942. i 22. maja 1942 (koji su ovde promenjeni u januar 1942, odnosno 22. maj 1941). Nekoliko imena je ostalo anonimno i u kopijama; u jednom slučaju ime Eduard zamenjeno je prezimenom, Štojeran (Steuermann).

Kristof Gede i Henri Lonic
(Christoph Gödde, Henri Lonitz), 2005.

TAGE UND TATEN
AUFZEICHNUNGEN
UND SKIZZEN VON
STEFAN GEORGE

Stefan George, *Tage und Taten*, 1903; izdanje iz 1925 i fotografija iz 1910.

nekoliko tekstova, pri čemu je glavni od njih, koji ćemo ovde opširnije navesti, napisao 1967, manje od dve godine pred smrt. Štefan George je pre svega bio pesnik; kao što navodi Adorno, proza je kod njega bila praktično „zabranjena“, kao inferiorna forma. Ali, najveći utisak na Adorna ostavili su upravo neki neobični, prozni komadi, koje je George objavio 1903, pod „hesiodovskim naslovom“ *Dani i dela*.⁹⁵ Neobično je bilo upravo to što su bili tako prosti: serija snova, zabeleženih na najsvedeniji način, skoro bez ikakvih književnih intervencija (osim, možda, samog izbora). To zaista nije ličilo na autora koji bi se, po svemu ostalom, mogao navesti kao primer ekstremnog esteticizma. Neke od tih tekstova čitamo kao i Adornove „protokole“, samo u još labavijem idiomu. I Kastor Dvopek je u stvari najviše pokušavao da ponovi Ge-

⁹⁵ Stefan George, *Tage und Taten*, Verlag der Blätter für die Kunst, Berlin, Oktober 1903; *Gesamt-Ausgabe der Werke*, Band 17, Berlin 1933. Poglavlje, *Träume* (Snovi) i tekstovi: „Die Barke“, „Zeit-Ende“, „Tiholu“, „Der tote See“ i „Der redende Kopf“. (Eng., Stefan George, „Days and Deeds. Notes and Sketches“, u časopisu *New Letters*, vol. 18, no. 2, 1951; takođe, *The Works of Stefan George, sa odlomcima iz Tage und Taten*, University of North Carolina Press, 1974.)

iz Benjaminovih teza *O shvatanju istorije*. U oba slučaja, pisci, inače vrlo posvećeni snevači, prevazilaze ne samo sebe već i celu svoju kulturu, njene najdespotskije fiksacije – Istoriju, Progres, Proizvodnju, Razum, sam koncept „društva“ – i presecaju bezbroj čvorova odjednom, iako se posle tih naglih prodora mogu vratiti na neke stare pozicije. (Kod Benjamina, linija se prekida, ne znamo šta bi bilo posle 1940, dok su kod Adorna ti uzmaci očigledniji.)

O tome sada ne vredi dalje spekulisati; sve već počinje da liči na reklamu za neku zgodnu mentalnu tehniku, od koje bi se nešto moglo ušćariti. Srećom, sve to stalno izmiče; nije podložno manipulaciji, koja se ne bi mogla odmah prozreti. Snovi i lucidnost ostaju divlje zverke. Ali, tu je samo iskustvo otvorenosti za snove. Ako je prvi razlog njihovog magnetizma to odsustvo napora, njihova totalna suprotnost *radu*, onda je drugi nešto što sam na početku spomenuo skoro uzgredno: prosta činjenica da se u snu uvek nalazimo u središtu nečega što nas se *zaista* tiče. Koliko bismo to mogli reći za svoje svesne aktivnosti? Koliko živimo svoje živote? Koliko sve to *zaista* želimo, šta je u svemu tome *zaista* naše? Između nas i onoga što svesno živimo uglavnom nema nikakve pozitivne veze. Kao što su govorili situacionisti, došli smo dotle da i „spavamo za nekog gazdu“.⁹⁴ U svakom slučaju, u toj stvarnosti, na koju se toliko pozivamo, premalo postojimo kao autonomna bića i sada već gubimo predstavu šta bi to uopšte trebalo da znači. Praćenje snova ima i svoje rizike – opsesivno bavljenje „sobom“, interpretativni delirijum, iskušenje da poverujemo u neki svoj „talenat“ ili čak „genijalnost“, koje bi bilo šteta ne pretočiti u neke umetničke robe – ali, reč je samo o tome da se jednom aspektu stvarnosti posveti malo više pažnje. To smo mi, to su naši životi. Treba se izložiti.

Ipak, glavni uticaj, koji kod Adorna, makar u ovoj stvari, daleko prevazilazi sve ostale, bio je pesnik Štefan George (Stefan George, 1868–1933). Mitsko ime u nemačkim zemljama, ali drugde skoro nepoznat. Najveća Adornova mladalačka, ali i doživotna fascinacija; u njemu je pronašao nadahnuće za svoje prve kompozicije i kasnije mu posvetio

⁹⁴ *Potlatch* br. 23, „Du rôle de l'écriture“ (O ulozi pisane reči), 1955. Aforizam inače potiče od Luja Skitnera (Louis Scutenaire, 1905–1987), belgijskog nadrealiste i anarhiste („Vous dormez pour un patron“).

Snovi

Frankfurt, januar 1934.

U snu, putujem sa G.² u velikom, vrlo udobno autobusu, iz Pontrezone u Donji Engadin (Švajcarska). Autobus je dupke pun i ne oskudeva u poznatim licima: među njima su i velika putnica i ilustratorka P. i jedan stari industrijski inženjer, sa suprugom. Ali, ne idemo putem za Engadin već bliže mom rodnom kraju (Frankfurt): negde između Kenigštajna i Kronberga. Na jednoj velikoj krivini autobus je otišao previše udesno i jednim prednjim točkom izleteo preko ivice puta, nad kojom je ostao da visi, činilo se, veoma dugo. „To sam već viđala“, rekla je velika putnica i ilustratorka, znalačkim tonom. „Autobus će još neko vreme visiti ovako, a onda će se prevrnuti i svi ćemo poginuti.“ Istog trenutka autobus se prevrnuo. Odjednom sam se našao napolju i zatekao sebe kako stojim naspram G.; oboje smo bili nepovređeni. Shvatio sam da plaćem, dok sam govorio, „Tako bih voleo da i dalje živim s tobom.“ Tek tada sam primetio da mi je telo potpuno smršcano. U trenutku smrti se budim.

² Gretel Margarete Karplus Adorno (1902–1993): Adornova žena i najveća podrška koju je imao u svom radu, tokom celog života. Iako su otvoreno stupali u druge veze (mnogo više Adorno), i prošli kroz mnoge krize, ostali su zajedno sve do Adornove smrti. Gretel je dala ogroman doprinos oblikovanju Adornovih tekstova, ali i u spasavanju i sređivanju zaostavštine Valtera Benjamina.

Oksford, 9. jun 1936.

San: ukazala mi se Agata³ i rekla krajnje tužnim glasom: „Dete moje, nekada sam ti stalno govorila kako ćemo se sresti posle moje smrti. A sada, mogu da ti kažem samo jedno: ne znam...“

Oksford, 10. mart 1937.

Zatekao sam se u Parizu, bez prebijene pare, a hteo sam da odem u naročito elegantan bordel, Mezon Druo (Masion Drouot; u stvarnosti, Hotel Druo je najpoznatija aukcijska kuća za prodaju antikviteta). Pitao sam Fridela⁴ da mi pozajmi nešto novca: 200 franaka. Na moje veliko zaprepašćenje, on mi ih daje, ali mi kaže: „Dajem ti ih samo zato što je u hrana u Hotelu Druo zaista izuzetna.“ I zaista večeram u tom baru, a da nisam ni bacio pogled na devojke; biftek me je toliko oduševio da sam zaboravio na sve ostalo. Bio je poslužen u belom sosu.

U drugom snu, ranije iste noći, video sam Agatu. Rekla je: „Drago dete, nemoj se ljutiti na mene, ali da sam imala dve prave doline, dala bih za njih celu Šubertovu muziku.“

London, 1937.

(za vreme rada na *Eseju o Wagneru*)⁵

San je imao naslov: „Zigfridova poslednja avantura“ ili „Zigfridova poslednja pogibija.“ Odigravao se na nekoj prostranoj pozornici, koja

³ Agata (Agathe Calvelli-Adorno, 1868–1935): Adornova tetka, s majčine strane, njegova „druga majka“. Živela je s porodicom još od venčanja njegovih roditelja i imala velikog uticaja na njega u detinjstvu i kasnije.

⁴ Nadimak Zigfrida Krakauera (Siegfried Kracauer, 1889–1966), jedne od ključnih figura savremene društvene i kulturološke kritike. Blizak prijatelj Benjamina i Adorna (nadimak, „Tedi“), na koje je i direktno uticao. Između ostalog, autor *Das Ornament der Masse* (1927), *Die Angestellten. Aus dem neuesten Deutschland* (1930), *From Caligari to Hitler. A Psychological History of the German Film* (orig. na engleskom, 1947; *Od Kaligarija do Hitlera: psihološka istorija nemačkog filma*, SKC, Beograd, 1996).

⁵ T. W. Adorno, „Versuch über Wagner“, 1937–1938, prvi put objavljen u celini 1952, kao posebno izdanje; pre toga, Adorno je objavio četiri poglavlja (I, VI, IX i X) u *Zeitschrift für Sozialforschung* br. 8, iz 1939 (Časopis Instituta za društvena istraživanja).

vezati; AG); ali, zato (u nadrealizmu) sve postaje i mnogo objektivnije nego u snu, u kojem subjekt, odsutan od samog početka, iza zavese boji i prožima sve na šta naiđe.“

Sadržaj snova ludo varira, ali ono što snovi uvek donose je totalna relaksacija u odnosu na sva pravila mišljenja, izražavanja i ponašanja, koja važe u ovoj našoj kulturi. San sve to odbacuje i gradi svoje zaplete, po pravilu, neuporedivo tananije od svih naših svesnih konstrukcija; u stvari, toliko tanane, da su neprevodive na bilo koji živi jezik. To su naša najdublja i najintenzivnija iskustva. Nemoguće je preneti te nijanse osećanja i senzacija, prostorne i vremenske odnose, uglove, dinamiku, obrte. Ostaju samo fragmenti i aproksimacije. „Probudio sam se“, kaže na jednom mestu Pessoa: „Zvuk kiše se utišava u većim visinama vanjskog beskraj. Osjećam se sretnijim. Obavio sam nešto što ne znam.“⁹² Osećaj nije uvek tako blažen, ali Pessoa ovde uspeva da uhvati upravo taj trenutak. Prošli smo kroz toliko toga i doslovno kao na krilima, bez ikakvog napora našeg Ja. U poređenju s tim iskustvom, čak i najnadahnutiji svesni rad – književni, umetnički, misaoni – deluje kao čist kuluk. I to bi trebalo imati u vidu kada se razmišlja o onome što našu psihu i imaginaciju tako neodoljivo gura u dosluh sa snovima, čak i kada je njihov sadržaj košmaran. Nešto od tog rasterećenja, u odnosu na sve propisane norme, od tog sledovanja *lakoće*, može se preneti i na drugi teren, na naše ponašanje i rad misli uopšte. Svako ko je u stanju da u odnosu na samog sebe, na sve svoje svesne ambicije i preokupacije, bude pomalo Guliver (doslovno, „Lakoverni Putnik“)⁹³ – ili, prosto, budala, u najblaženijem značenju te reči, kao što je za Adorna i njegove avanture u snovima primetila Gretel – a da se pri tom ne odrekne misli, nosi teret (umišljaj o sebi, strah, otpor) manje; korak je makar malo lakši i seže dalje. Ili, drugim rečima, za one koje muči tajna lucidnosti: samo neko ko je u stanju da se *pusti*, po cenu potpunog debakla (blamaže), u odnosu na sve konvencije koje nam ulivaju sigurnost, može da napiše neke tako onostrane redove kao što su oni iz aforizama „Sur l'Eau“ ili „Na kraju“, iz *Minima moralia* – ili

⁹² Fernando Pessoa, *Knjiga nemira* (Livro do Desassossego), Konzor, Zagreb, 2001, str. 360. Prevela Tatjana Tarbuk.

⁹³ Uzgred, *Gulliver* je Swiftova mala igra rečima *gullible*, „lakoveran“, i *traveler*, „putnik“.

dama počela da mrmlja. Kada je u podne izašla na verandu, u crnoj haljini, mladić joj se naklonio. (*Der Morgen*)

Po svemu, osim što je napisana u trećem licu, ta priča je kao san, koji je mogao da zaluta i u ovu zbirku (ili u Bunjuelov „Diskretni šarm buržoazije“!). Kao priča, možda ne bi ni bila vredna pomena, da nije te scene na verandi i zagonetnog naklona na kraju, čime se sve odjednom završava. Neki je čudan pakt tu na pomolu, ali to je dalje nemoguće dokučiti; ostaje samo slutnja, određeno osećanje, koje nastavlja da nas kopka. Možda najupečatljivija mala priča iz te serije.

Tu su i ostale reference na nadrealizam, u raznim Adornovim tekstovima, naročito onim o umetnosti i estetici. Među njima vredi izdvojiti „Osvrt na nadrealizam“, iz 1956.⁹¹ U tom eseju, napisanom na pragu Adornove pozne faze, kada je Kastor Dvopek bio davna prošlost, nije uvek lako prepoznati nadrealizam u obliku u kojem je bio formulisan u grupi oko Bretona; Adornov uvid u celinu nadrealističkog iskustva, u sva njegova relevantna krivudanja i grananja, ipak je bio ograničen; ali, zato dobijamo njegovo viđenje snova, koje ove beleške verno ilustruju:

„Ali, ta teorija (nadrealizam) promašuje svoj predmet. Ljudi tako ne sanjaju, niko tako ne sanja. Nadrealističke konstrukcije su samo analogne snovima i ništa više od toga. One odbacuju uobičajenu logiku i pravila igre empirijskog postojanja, ali u tome i dalje uvažavaju pojedinačne predmete, nasilno iščupane iz njihovog konteksta, i dovode njihov sadržaj, naročito njihov ljudski sadržaj, u oblik bliži stvari. Predmeti se razbijaju, preraspoređuju, ali se ne ukidaju. San, naravno, čini isto, ali objektivni svet je u njemu neuporedivo prikriiveniji, i predstavlja se kao stvarnost u mnogo manjoj meri nego u nadrealizmu, u kojem umetnost podriva sopstvene temelje. Subjekt, koji u nadrealizmu deluje mnogo otvorenije i nesputanije nego u snu, usmerava svoju energiju na sopstveno poništavanje, na nešto što u snu *ne zahteva nikakvu energiju* (moj kurziv, na koji ću se nado-

nije samo predstavljala pejzaž, nego je to zaista bila: male stene i bujno rastinje, kao na alpskim pašnjacima u podnožju visokih planina. Zigfrid je koračao ka zadnjem delu tog scenskog pejzaža, u pratnji neke sobe, ali ne mogu da se setim koje. Bio je obučen pola mitski, pola moderno, možda kao na probi. Na kraju je pronašao svog protivnika, figuru u kostimu jahača: sivo-maslinasti laneni sako, jahaće pantalone i smeđe visoke čizme. Počeli su da se bore, ali to je očigledno bila šala; Zigfrid se uglavnom rvao sa svojim protivnikom, koji je već ležao na zemlji, kao da uživa u tome. Zigfrid ga je ubrzo bacio na leđa, tako da su ovome oba ramena dodirivala zemlju; bilo je jasno da je poražen ili je to sam priznao. Zigfrid je, međutim, neočekivano izvukao mali bodež iz gornjeg džepa, koji je držao zakačen kao penkalo. Bacio je bodež iz neposredne blizine ka grudima protivnika, kao u igri. Ovaj je glasno jauknuo i sada je bilo jasno da je to žena. Brzo se dala u bekstvo, rekavši kako će sada morati da umre sama u svojoj kući, što je najteža stvar na svetu. Nestala je u nekoj maloj kući, sličnoj onima iz umetničke kolonije u Darmštatu.⁶ Zigfrid je poslao za njom svog pratioca, s naređenjem da joj otme blago. Onda se u pozadini pojavila Brunhilda, u obliku Kipa slobode iz Njujorka. Vikala je, glasom džangrizave žene: „Hoću prsten, hoću prelepi prsten, ne zaboravi da joj ga uzmeš“. Tako je Zigfrid došao do Prstena Nibelunga.

Njujork, novembar ili decembar 1938.

Sanjao sam da se Helderlin (Friedrich Hölderlin) zove Helderlin zato što je uvek svirao na fruli od zove (Holunderflöte).

Njujork, 30. decembar 1940.

Neposredno pred buđenje, prisustvovao sam sceni koju ilustruje Bodlerova poema „Don Žuan u paklu“, verovatno na osnovu jedne Delakroove slike.⁷ Ali, umesto stigijske noći, bio je dan, a na obali reke se

⁶ Darmstädter Künstlerkolonie: umetnička kolonija u Darmštatu (1899–1914, zvanično raspuštena 1929), koja je okupljala predstavnike jugendstila, uglavnom arhitekta.

⁷ Charles Baudelaire, „Don Juan aux enfers“, *Spleen et Idéal*, XV, *Les Fleurs du mal*, 1857. Adorno misli na Delakroovu sliku (Eugène Delacroix), *Le Naufrage de*

⁹¹ T. W. Adorno, „Rückblickend auf den Surrealismus“ (1956), *Noten zur Literatur I*, Bibliothek Suhrkamp, Frankfurt, 1963, str. 153–60. (Eng., „Looking Back on Surrealism“, *Notes to Literature I*, 1991, str. 86–90.)

održavao neki američki narodni vašar. Tu je stajala velika, bela tabla – pripadala je parobrodskoj stanici – sa sjajnim, crvenim natpisom, ALA-BAMAT. Don Žuanova barka je imala dugačak, uski dimnjak – bio je to trajekt („Ferry Boat Serenade“).⁸ Za razliku od Bodlerove poeme, junak ne stoji u tišini. U svom španskom kostimu – crnom i ljubičastom – priča neprestano i nametljivo, kao pijačni prodavac. Pomislio sam: nezaposleni glumac. Ali, kao da mu njegove žestoke izjave i gestovi nisu bili dovoljni, počeo je da nemilosrdno udara Harona – to je ostalo nejasno.⁹ Onda je svima objasnio kako je on u stvari Amerikanac i da on to više neće trpeti, da neće dopustiti da ga zatvore u kutiju. Gomila ga je burno pozdravila, kao šampiona. Onda je prošao kroz publiku, koja se pred njim razdvajala u kordon. Stresao sam se, iako je cela scena bila smešna, ali brinulo me je da se gomila ne okrene protiv nas. Kada je došao do mesta na kojem smo stajali, A. je pohvalio njegovu talentovanu igru. Zaboravio sam njegov odgovor, inače nimalo prijateljski. Posle toga smo počeli da mu postavljamo pitanja o sudbini likova iz *Karmen*, na onom svetu (opera *Carmen*, Georges Bizet, 1875). „Mikaela, i dalje lepo izgleda?“, pitao je A. „Očajno“, odgovorio je ljutito Don Žuan. „Ali, sa *Karmen* je sigurno sve u redu“, upitao sam ga. „Nije“, to je bilo sve što je rekao, ali učinilo mi se da se njegov bes stišava. Onda su sirene za reke Hadson zatrubile da je osam sati i ja sam se probudio.

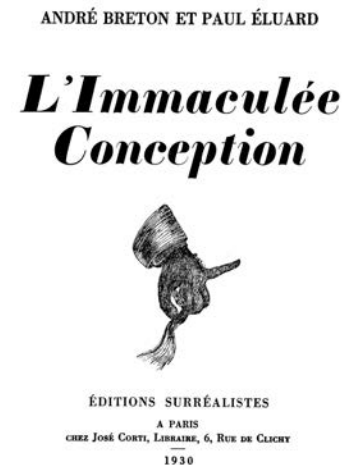
Njujork, 8. februar 1941.

Bio sam na brodu koji su preoteli pirati. Popeli su se na njega sa svih strana, a među njima je bilo i žena. Ali, prevagnula je moja želja da oni nekako budu savladani. U svakom slučaju, u sledećoj sceni, posada je donela presudu o njihovoj sudbini. Svi će biti ubijeni: streljani i bačeni u more. Protestovao sam, ali ne iz ljudskosti. Bilo bi šteta, rekao sam, da ubijemo žene, a da prethodno ne uživamo u njima. Svi su se složili za

Don Juan ili *La Barque de Don Juan* („Don Žuanov brodolom“ ili „Don Žuanova barka“), 1841.

⁸ „Ferry Boat Serenade“, popularna pesma, u izvođenju *The Andrews Sisters*, iz 1940 (E. D. Lazzaro i Harold Adamson, 1939).

⁹ Haron, mitski lađar iz Hada, koji prevoze preminule preko reke Stiks (ili Stige).

Andre Breton i Pol Elijar, *Bezgrešno začće*, prvo izdanje, 1930.

Kastor Dvopek je do 1933. napisao ukupno dvadeset tekstova – ili je toliko ostalo sačuvano; u svakom slučaju, više nego što ih je objavljeno u *Frankfurter Cajtungu*. Trideset godina kasnije, ti tekstovi su se pojavili kao celina (1963), zatim kao posebno izdanje (1986) i konačno u Adornovim *Sabranim delima* (XX tom, 2003). U napomeni koja je pratila prvo od tih izdanja, Adorno je rekao kako se sigurno ne odriče tih tekstova, koji su obeležili jedan deo njegovog puta, ali da im ipak ne pridaje veći značaj. Reč je o kratkim pričama ili scenama, koje bi se teško mogle nazvati nadrealističkim i za koje nije uvek jasno šta predstavljaju ili zašto su uopšte izdvojene, ali u kojima stvarnost ipak klizi polako u stranu. Jedna priča se izdvaja:

Jutro

Neki mladić je provodio odmor u banjskom hotelu na jugu zemlje. Jednog jutra, dok je još bio u pidžami, pošao je u nužnik i tamo zatekao neku stariju damu, koja je sedela na šolji. Iako je požurio da zatvori vrata, morao je da je pogleda. Nosila je crnu, čipkanu bluzu, a ispod visoko zadignute suknje, dugačke bele gaće i crne čizme. Onda je

najveće nepriznato čedo: nadrealizam. Tom uticaju Adorno naizgled nije bio izložen tako direktno kao Valter Benjamin,⁸⁷ ali makar jedan njegov mladalački pokušaj govori drugačije. Godine 1931, pod pseudonomom Kastor Cvibak (Castor Zwieback) ili Kastor Dvopek, koji je delio sa svojim prijateljem Karlom Drajfusom,⁸⁸ objavio je „Četiri nadrealistička komada“, u listu *Frankfurter Cajtung*.⁸⁹ Kastor Dvopek je za moto izabrao jednu od izreka iz *Bezgrešnog začeca*, Andrea Bretona i Pola Elijara (još jedan autorski „dvopek“): „Pokucajte na vrata, viknite 'Uđite', i nemojte ući.“⁹⁰ Tu knjigu, koja je izašla samo godinu dana ranije, Adorno i Drajfus su tada mogli da čitaju samo na francuskom, što takođe govori s kakvim je entuzijazmom Adorno prihvatio nadrealizam, naročito iz njegove najeksperimentalnije faze. Kasnije se taj stav zaoštrio u vrlo izričitu, iako i dalje blagonaklonu kritiku, ali tada su rezerve očigledno bile manje.

⁸⁷ Adorno i Benjamin su se upoznali 1925. i od tada bili neprekidno u kontaktu (ili, zaista redovno, od 1928, kako beleži Adornova biografija), sve do Benjaminovog samoubistva 1940. Benjamin, jedanaest godina stariji, već je bio u svojoj zreloj autorskoj fazi. Godine 1928. objavio je knjigu *Jednosmerna ulica* (Einbahnstrasse, napisana 1925–26), u kojoj su prepričani snovi na nov način ušli u savremenu filozofsku prozu, a već 1929, u najužem krugu prijatelja, u kojem je bio i Adorno, predstavio je prve skice „Pasaža“, projekta koji je započeo pod direktnim uticajem Aragonove knjige *Seljak iz Pariza* (Louis Aragon, *Le Paysan de Paris*, 1926; Prosveta, Beograd, 1964, naročito poglavlje „Pasaž Opere“), a zatim i Bretonove *Nadja* (André Breton, *Nadja*, 1928; Književnost br. 4–6, Beograd, 1967; Nolit, Beograd, 1999; „Ulica... jedina vredna oblast iskustva“).

⁸⁸ Carl Dreyfuss (1898–1969; posle 1933, u izgnaništvu, prezime je pisao „po francuski“, s jednim „s“). Povremeni pisac, bonvivan i jedan od Adornovih najstarijih prijatelja, s kojim je ostao u prisnom kontaktu do kraja života (umrli su iste godine). Pseudonom je aluzija na Kastora i Poluksa (Polideuka), kao i na činjenicu da su svi tekstovi bili „dvostruko pečeni“.

⁸⁹ Castor Zwieback (Theodor W. Adorno und Carl Dreyfus), „Vier Surrealistische Lesestücke“, *Frankfurter Zeitung*, 17. XI 1931. Ponovo objavljeno u časopisu *Akzente*, 1963; zatim, u dva navrata, kao posebno izdanje: Castor Zwieback, *Prosa*, Siegen, Universität-Gesamthochschule, 1986, i *Lesestücke*, von Theodor W. Adorno und Carl Dreyfus, Köln, Edition fundamental, 1994; i na kraju, u T. W. Adorno, *Gesammelte Schriften*, Band 20: Vermischte Schriften, IV. Miscellanea, Adorno und Carl Dreyfus: „Lesestücke“, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Mein, 2003.

⁹⁰ André Breton, Paul Eluard, *L'Immaculée Conception*, „Le Jugement originel“, 1930.

mnom. Sišao sam u prostoriju u kojoj su bili zatvoreni pirati – bio je to salon sa spuštrenom tavanicom, na jednom parobrodu srednje veličine. Svi pirati su sedeli u praistorijskoj tišini. Muškarci, u teškim okovima, nosili su starinsku odeću. Njihovi napunjeni pištolji ležali su na stolu ispred njih. Devojaka je bilo pet i sve su nosile modernu odeću. Dve sam dobro upamtio. Jedna je bila Nemica. Precizno je odgovarala mojoj slici kačiperke – u crvenoj haljini, izblahjane plave kose, kao neka kelderica, malo dežmekasta, ali opet privlačna; iz profila je pomalo ličila na ovcu. Druga je bila predivna, sasvim mlada mulatkinja, obučena vrlo jednostavno, u smeđu pletenu haljinu od vune, jedna od onih žena koje se mogu videti u Harlemu. Žene su prešle u susednu prostoriju i ja sam im rekao da se svuku. Poslušale su me, naime, ona kačiperka je odmah skinula sve sa sebe. Samo je mulatkinja odbila „Ovo je u stilu Instituta“, rekla je (na engleskom), „a ne u stilu cirkusa“. Kada sam je upitao šta joj to znači, objasnila mi je kako je u svetu cirkusa, kojem je inače pripadala, telo nešto tako obično da niko ne obraća pažnju na golotinju. U mom svetu, po njenom mišljenju, stvari stoje drugačije. To je razlog zašto moja sestra (= L.) ne propušta nijednu priliku da se što više pokaže.

Los Angeles, 22. maj 1941.

Moja majka, Agata i ja išli smo stazom od crvenkastog peščara, koja mi je bila poznata još iz Amorbaha. Ali, bili smo na zapadnoj obali Amerike. Daleko ispod nas, s leve strane, pružao se Tihi okean. U jednom trenutku, izgledalo je da staza postaje strmija ili da se skroz prekida. Pošao sam da potražim neku bolju stazu, s desne strane, između stena i žbunja. Posle nekoliko koraka, izašao sam na veliku zaravan. Pomislio sam da sam pronašao put. Ali, ubrzo sam otkrio da je vegetacija sakrivala najokomitije litice, koje su sa svih strana zatvarale put ka ravnici u dubini kopna, koju sam pogrešno smatrao za deo zaravni. Tamo sam, u zastrašujuće pravilnim razmacima, video grupe ljudi, s nekom opremom, možda geodetskom. Potražio sam put ka onoj prvoj stazi i pronašao ga. Kada sam opet bio s majkom i Agatom, na putu nam se iznenada isprečio crnački par, koji se glasno smeja; on je nosio široke, karirane pantalone, a ona sivi, sportski kostim. Pošli smo dalje. Uskoro smo sreli jedno crno dete. „Mora da smo blizu nekog naselja“,

rekao sam. Videli smo mnogo koliba ili pećina, razbacanih po pesku ili udubljenih u litici. Kroz jednu od pećina je vodila kapija. Prošli smo kroz nju i bili presrećni kada smo se s druge strane našli ispred palate u Bambergu – „Ledara“ u Miltenbergu.¹⁰

Los Anđeles, 20. novembar 1941.

Prve noći u Los Anđelesu, sanjao sam kako sam dogovorio sastanak s jednom prilično vetropirastom devojkom, u nekom kafeu – u Parizu? Pustila me je da čekam. Na kraju sam dobio poziv iz telefonske govornice. Viknuo sam u telefon, „Da li ćeš već jednom doći?“, a onda još nešto, intimnije. Čuo sam kako mi iz daljine odgovara glas, „Ovde profesor Makajver“. Hteo je da mi kaže nešto u vezi sa kursevima na Institutu. Spomenuo je i neki „nesporazum“. Nastavio je da priča, ali ništa ga nisam razumeo, delom zato što sam i dalje mislio na devojkicu, a delom zato što mu je glas bio suviše nerazgovetan.

Los Anđeles, januar 1942.

Na keju u Frankfurtu (Untermainkai), naišao sam na arapsku vojsku, koja je prolazila u marševskom poretku. Pitao sam kralja Fejsala da li mogu da prođem između trupa i on mi je dao dopuštenje. Ušao sam u neku prelepu kuću. Posle nekih nejasnih zbivanja, odveli su me na drugi sprat, do predsednika Ruzvelta, koji je tamo imao privatnu kancelariju. Dočekao me je vrlo srdačno. Ali, kao da priča s nekim detetom, rekao mi je da ne moram da obraćam pažnju na njega sve vreme i kako mogu na miru da čitam neku knjigu. Nailazili su svakakvi ljudi, na koje skoro da nisam obraćao pažnju. Na kraju je došao neki visoki čovek, preplanulog tena, s kojim me je Ruzvelt upoznao. Bio je

¹⁰ Adornova porodica je često provodila praznike u Amorbahu, jugoistočno od Frankfurta. Šetnja od Amorbaha do susednog gradića Miltenberga, završavala se kapijom, koju su deca zvala „Ledara“, „Schnatterloch“ („Schnattern“, cvokotati; „loch“, rupa), zato što je na tom delu staze, koja je prolazila kroz gustu šumu, uvek bilo veoma hladno. (T. W. Adorno, „Amorbach“, Ohne Leitbild, 1966.)

hrišćana i Jevreja – mora se imati u vidu da bi se shvatila Adornova lična istorija.⁸³

Ovi detalji nam još malo objašnjavaju našeg snevača i njegovo vreme – iako je u toj slici snaga posvećenosti (roditelji, Gretel) možda ostala malo potcenjena – ali i njegovu kasniju orijentaciju. Bilo je to presudno iskustvo, koje mu je vrlo brzo izoštrilo osećaj za stvarnost. Prva beleška u kojoj je korene nacizma sagledao u „redovnom“ režimu stvari, potiče iz 1935 (iako je i posle toga nastavio da se vraća u Nemačku, sve do 1938, kada je konačno napuštaju i njegovi roditelji);⁸⁴ a onda je usledio pravi baraž tekstova i studija, u kojima je svoju kritiku proširio na temeljne pretpostavke i svakodnevnu, kapilarnu dinamiku cele jedne kulture, kojoj – i tu je izgleda problem s mnogim našim teorijama i očekivanjima – prava ljudska bića nisu ni potrebna.⁸⁵ Upravo tada, u tom košmaru istorije, od 1937–1949, stasava onaj Adorno kojim se bavimo i danas.⁸⁶

Ako je početak XX veka, na najširem kulturnom planu, obeležila psihoanaliza, onda je period posle Prvog svetskog rata obeležilo njeno

⁸³ *An Unmastered Past: The Autobiographical Reflections of Leo Löwenthal*, ed. by Martin Jay, „Recollections of Theodor W. Adorno“, University of California Press, 1987, str. 203–204.

⁸⁴ *Minima moralia*, aforizam br. 123, „Loš drugar“, kao najstarija beleška iz cele knjige.

⁸⁵ „... Ali, buržuj je tolerantan. Njegova ljubav prema ljudima 'takvima kakvi jesu', izvire iz njegove mržnje prema pravim ljudskim bićima.“ *Minima moralia*, aforizam br. 4, „Krajnja jasnoća“.

⁸⁶ Iz tog perioda potiču, ako ne još svi najvažniji, onda svi Adornovi prelomni radovi: *Esej o Vagneru* (1937–1938, f. 5, sa značajnom analizom antisemitizma), *Dijalektika prosvetiteljstva* (Dialektik der Aufklärung, 1941–1944, sa Horkhajmerom, prva povezana kritika nove društvene stvarnosti, nastale s razvojem tehnologije i enormnim intenziviranjem ukupnog društvenog posredovanja), prilozi za monumentalni projekat Instituta, *Autoritarna ličnost* (The Authoritarian Personality, 1943–1950, po kojem je i danas najpoznatiji u Americi), *Minima moralia* (1944–1947), *Filozofija nove muzike* (1949, f. 47), kao i niz značajnih eseja objavljenih u publikacijama Instituta. Kasnije objavljena prepiska sa Valterom Benjaminom, koja se od 1935–1940. razvila u kontinuiranu debatu, epskih razmera, predstavlja posebno dostignuće. Ni Adornov opus od 1950. posle povratka u Nemačku, nije ništa manje impresivan, ali taj izbeglički period je očigledno bio presudan.

i Dahau), a do kraja godine bilo ih je oko sedamdeset. Benjamin, Horkhajmer, Krakauer, Markuze, Bloh i Breht napustili su Nemačku do proleća 1933; istaknuti saradnici Instituta, Karl Vitfoleg (Wittfogel) i Franc Nojman (Franz Neumann), inače politički aktivniji, bili su uhapšeni u aprilu 1933. i neko vreme proveli po logorima, pre nego što im je, posle velikog međunarodnog pritiska, koji je u tim prvim godinama nacističkog režima još donosio neke rezultate, bilo dopušteno da se isele u Englesku. I dok je Horkhajmer, bez trunke oklevanja, organizovao evakuaciju Instituta i njegovih saradnika, prvo u Švajcarsku i zatim u SAD, na čemu je počeo da radi još 1931, dobro sluteći ono što sledi, Adorno kao da nije bio svestan šta se događa. Istina je samo da u to vreme, Adorno, iako sa zvanjem profesora, koje mu je odmah bilo oduzeto (još jedan jasan signal, o koji se oglasio), i saradnik „komunističkog“ Instituta iz Frankfurta, nije bio toliko politički eksponiran; tekstovi koje je do tada objavio bili su uglavnom „čisto“ filozofski i muzikološki; ali, glave su već počele da lete i zbog mnogo slabijih veza s nepoželjnim elementima i idejama; sistematični rasni progon, sve do holokausta, počeo je nešto kasnije.

Ali, Adorno je bio zaokupljen svojim studijama, morao je da viđa Gretel (s kojom će se venčati 1937, u Londonu) i nije mogao da zamisli sebe van Nemačke. Leo Levental (Löwenthal), još jedno značajno ime sociologije poniklo na Institutu, kasnije se prisećao Adorna na sledeći način:

„Da bi se u potpunosti shvatila atmosfera koja je vladala u to vreme, treba znati ponešto o mentalitetu nemačkih Jevreja iz srednje klase, naročito onih iz više srednje klase. Možda je i to razlog – tako sam makar sebi to objašnjavao – zašto je Adornu bilo tako neverovatno teško da konačno napusti Nemačku (morali smo da ga skoro fizički iščupamo odatle); jednostavno nije mogao da shvati da se njemu, sinu Oskara Vizengrunda, nećaku tetke Agate i Marijinom sinu, može dogoditi nešto loše, zato što je bilo apsolutno jasno da će buržoaziji uskoro dojaditi Hitler. Ta vrsta naivne neupućenosti u stvarnost – naročito nemačku, kao i u odnos, u početku složen, a zatim ne tako složen, između

to Knudsen.¹¹ Predsednik mi je rekao kako sada mora da se pozabavi nekim odbrambenim pitanjima i zamolio me da odem. Ali, rekao je da ga svakako moram opet posetiti. Na jednom malom komadu papira, već ispisanom, napisao je svoje ime, adresu i broj telefona. — Lift me nije odveo u prizemlje, do izlaza, nego u podrum. Tu sam se našao u najvećoj opasnosti. Ako bih ostao u oknu za lift, bio bih smrskan; ako bih pokušao da uspnem uz njega i izađem na površinu – bio sam suviše nizak za tako nešto – zapetljao bih se u kablove i užad. Neko mi je doviknuo da pokušam da se uspnem na neki viši nivo, ko zna gde. Rekao sam nešto o krokodilima, ali poslušao sam savet. Krokodili su već počeli da se približavaju; imali su glave izuzetno lepих žena. Jedna od njih mi se umilno obratila. Biti pojeden ništa ne boli. Da bi mi to olakšala, obećala je da će mi pre toga uraditi neke mnogo lepe stvari.

Nekoliko noći kasnije

Otišao sam s majkom da poslušam izvođenje *Nirnberških majstora pevača*.¹² Ceo san se odvija za vreme predstave, iako mutna zbivanja na pozornici nemaju nikakve veze sa Vagnerovim zapletom; samo u jednom trenutku mi se učinilo da sam prepoznao Drugi čin. Sedeli smo ispred jedne od velikih loža na balkonu iznad pozornice. U zadnjem delu lože stajala je velika grupa ljudi, u kojima sam prepoznao frankfurtske patricije. Zapodenedu su veliku svađu s nekim visokim, naočitim čovekom, širokih pleća, u fraku, koji je stajao pored jedne od loža u parteru. Osetio sam se dužnim da se umešam u svađu i uputim neke vrlo uvredljive primedbe na njegov račun. On me je odmah uočio među svojim neprijateljima, i doviknuo mi da dođem i kažem mu to u lice, ako smem. Odgovorio sam mu kako mi je ispod časti da se tučem s takvim prevarantom kao što je on, ali to nije zvučalo mnogo ubedljivo. Patriciji su se onda stuštili niz stepenište iz svojih loža i okomili na njega. U međuvremenu je

¹¹ Vilijam Knudsen (William Knudsen, 1879–1948), čuveni rukovodilac iz automobilske industrije, koji je radio za Ford i General Motors. Godine 1940, predsednik Ruzvelt ga je unapredio u čin generala i pozvao u Vašington, radi učešća u organizaciji ratne proizvodnje.

¹² Ili „Majstori pevači iz Nirnberga“, Richard Wagner, *Die Meistersinger von Nürnberg*, 1868.

raspoloženje svečano obučene publike počelo da se okreće protiv mene, tako da sam, uz majčinu saglasnost, pomislio kako je bolje da na neko vreme izađem iz lože. Dugačka pauza. Onda sam opet u loži, ali skriven. Drugi čin. Dok sam izlazio iz pozorišta, među raznim poznanicima, sreo sam jednu bogatu, vrlo uobraženu devojkicu. Opomenula me je zbog čoveka u fraku. „Ali, sigurno znate ko je on. To je X, direktor banke.“

Los Anđeles, kraj maja 1942.

Sanjao sam da su me raspeli. Raspeće se odigralo na Bokenhajmer Varte,¹³ odmah pored Univerziteta. Tokom cele procedure nisam osećao nikakav strah. Bokenhajm je ličio na neko selo, nedeljom, samrtno tiho, kao pod staklom. Pažljivo sam ga posmatrao, dok sam se približavao mestu svog pogubljenja. Razmišljao sam, naime, kako bi mi izgled stvari na taj poslednji dan života mogao doneti neku konkretnu predstavu o onom svetu. U isto vreme, međutim, govorio sam sebi kako se treba čuvati preuranjenih zaključaka. Ne treba podleći iskušenju da se religiji koja se tu upražnjavala prizna objektivna istina, samo zato što je Bokenhajm i dalje bio u fazi proste robne proizvodnje. Nezavisno od toga, brinulo me je nešto drugo: da li će me uveče pustiti sa raspeća, da bih otišao na jednu veliku, krajnje elegantnu večeru, na koju sam bio pozvan, iako sam se u sebi samouvereno već radovao tome.

Los Anđeles, početak jula 1942.

San je bio – ili mi je tako naknadno izgledao – kao neka dugačka, neobično zamršena detektivska priča, u koju sam bio lično umešan. Zaboravio sam o čemu je bila reč. Sećam se samo kraja. Bio sam sa Agatom, koja je raspolagala s tri najvažnija dokaza o tom slučaju. To su bili jedna kopča, dijamantski prsten i neka jeftina, mala reprodukcija – možda medaljon – veoma poznate slike (Gejnsboro ili Rejnolds?),¹⁴

¹³ Bockenheimer Warte, stara srednjovekovna kula, nadomak Frankfurtskog univerziteta.

¹⁴ Engleski slikari Thomas Gainsborough (1827–1788, između ostalog, autor slike „Plavi dečak“, iako ova prikazuje starijeg dečaka, a ne „malo dete“ iz Adornovog sna) i Joshua Reynolds (1723–1792).

neki to kasnije pripisivali skoro kao čin kolaboracije (Oksford, Njujork, Los Anđeles, uvek, ako ne u raskošnim, onda u vrlo udobnim uslovima). Ali, lako je moglo da bude i drugačije. Nacisti su došli na vlast u januaru 1933, ali on je napustio Nemačku tek početkom 1934. i to samo privremeno. Upisao je studije na Oksfordu (Koledž Merton), zahvaljujući preporukama Albana Berga i Ernsta Kasirera, ali se onda u nekoliko navrata vraćao u Nemačku, ponekad na duže, da bi obišao roditelje, koji će mu se kasnije pridružiti u izbeglištvu, i bio sa Gretel (takođe u rizičnom položaju, iz istih razloga),⁸⁰ savršeno ubeđen da mu se ništa ne može dogoditi. U to vreme, na snazi su bili Nirnberški zakoni (Nürnberger Gesetze, 1935), koji su „mešancima“ (*Mischlinge*) donekle gledali kroz prste;⁸¹ ali, više od toga, Adorna je vodilo njegovo čuveno samopouzdanje voljenog i bezrezervno zaštićenog sina jedinca – najčešće, siguran recept za kasniji višak samopouzdanja u životu. O toj njegovoj crti, koja se manifestovala i kao vrlo naglašeni narcizizam, svedočili su, još uvek s naklonošću, čak i njegovi najbliži prijatelji, iako je i njima to znalo da dozlogrđi.⁸² Nije ga pokolebalo čak ni to što je već 30. januara 1933, istog dana kada je Hitler zvanično stupio na dužnost kancelara, SS poharao kuću koju su delili Maks Horkhajmer i Fridrih Polok (Friedrich Pollock), njegove starije kolege i prijatelji sa Instituta za društvena istraživanja; 13. marta Institut je bio zatvoren, a u julu njegova imovina zaplenjena, na osnovu ukaza o „konfiskaciji komunističke imovine“ (između ostalog, i veći deo biblioteke s preko 60.000 knjiga). Brutalan obračun nacista s političkim protivnicima počeo je odmah; prvi logori formirani su već u martu i aprilu 1933 (među njima

⁸⁰ Gretel je u Nemačkoj zadržalo staranje o onemaćalom ocu, koji će umreti 1936, iste godine kada je bila prinuđena da proda porodičnu fabriku kožne galanterije, kojom je direktno upravljala.

⁸¹ Adornov otac bio je asimilovani Jevrejin, a majka katolikinja, poreklom sa Korzike; Adorno je bio kršten u katoličkoj crkvi, iako se porodica smatrala sekularnom; i Gretel je dolazila iz porodice imućnih, asimilovanih Jevreja.

⁸² „Tedi je najstrašniji narcis koji se može sresti bilo u Starom, bilo u Novom svetu“, zaključila je Maidon Horkhajmer, u jednom pismu Maksu, od 25–26. maja 1949. Navedeno u Detlev Claussen, *Theodor W. Adorno: Ein letztes Genie*, 2003; *Theodor W. Adorno: One Last Genius*, 2008, str. 313.

čine samo parajlije.) U jednom trenutku, dobar deo tog sveta, uvek u pokretu, našao se u prisilnom rasejanju, pred vratima raznih konzulata – ili u redovima za gasne komore. To je istorijska pozadina mnogih zabeleženih snova. Ne znamo kada je Adorno počeo da ih zapisuje, ali san s kojim je započeo svoj izbor potiče iz 1934, to jest, s početka njegovog izgnaničkog života; opet, njegovi uzastopni snovi o mučenjima i pogubljenjima svakako imaju veze sa svešću o holokaustu i činjenicom da ga je bio pošteđen, čak na privilegovan način, za razliku od mnogih poznanika i najbližih prijatelja. Adorno je o tom osećanju često govorio u svojim delima, naročito u *Minima moralia*, esejima *Kritika kulture i društvo* (Kulturkritik und Gesellschaft, 1949) i *Vaspitanje posle Aušvica* (Erziehung nach Auschwitz, 1966), kao i u finalu *Negativne dijalektike*. Jedan osvrt iz ove poslednje knjige je posebno upečatljiv:

„Neprolazna patnja ima pravo da se izrazi kao što onaj koga muče ima pravo na krike; zato je možda bilo pogrešno reći kako posle Aušvica nije više moguće pisati pesme. Nije, međutim, pogrešno postaviti manje kulturološko pitanje, da li se posle Aušvica uopšte može živeti, a naročito da li to može neko ko je samo slučajno umakao, a inače je trebalo da bude pogubljen. Njegov dalji život ipak *zahteva hladnoću, temeljni princip građanske subjektivnosti, bez koje Aušvic ne bi bio moguć*: to je radikalna krivica pošteđenog. Zato će ga kao odmazda proganjati snovi kako zapravo uopšte više ne živi, nego je ubijen gasom 1944, tako da celu svoju egzistenciju vodi još samo u mislima, kao emanacija lude želje nekog ko je smaknut još pre dvadeset godina.“⁷⁹

Adorno je tek naknadno, s jezom koju ovi snovi i osvrti tako živo ilustruju, postao svestan za koliko je malo umakao. Njegova izbeglička sudbina bila je daleko od najgore; u stvari, sticajem okolnosti i naročito zahvaljujući podršci roditelja, prošao je toliko dobro, da su mu

⁷⁹ T. W. Adorno, *Negative Dialektik*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1966, str. 353–354 (*Negativna dijalektika*, BIGZ, Beograd, 1979, str. 295, u nešto drugačijem prevodu). Komentar tvrdnje kako je „posle Aušvica nemoguće pisati pesme“ je osvrt na esej *Kultura kritike i društvo*, iz 1949 (T. W. Adorno, *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1985, str. 232).

koja je prikazivala malo dete obučeno u svetloplavo odelce, s belom perikom. Možda je to imalo veze s mehurićima od sapunice. Osetio sam olakšanje pri pogledu na tri dokaza: oni će na sudu dokazati moju nevinost. Onda sam poblize pogledao sliku i na svoj neopisivi užas shvatio da prikazuje mene, kada sam bio dečak. Bio je to dokaz moje krivice, koja se sastojala u činjenici da sam bio to dete – ili prosto dete? Nisam traćio vreme na poricanje nego sam odmah rekao Agati kako ostaju samo dve mogućnosti: ili da odmah pobegnem i sakrijem se negde, ili samoubistvo. Rekla mi je, vrlo odlučno, da samo ovo drugo dolazi u obzir. Svladan strahom i užasom, probudio sam se.

Los Anđeles, 13. septembar 1942.

Bilo smo pozvani na popodnevnu proslavu Šenbergovog šezdeset osmog rođendana. Pre toga, oko dva popodne, prillegao sam i utonuo u dubok san, sve negde do četiri. Probudio sam se sa snom. Neko je zazvonio na vrata naše kuće u Brentvudu. Nosio sam naočare za sunce, ali – za razliku od stvarnog života – zbog njih nisam dobro video. Otvorio sam vrata, a da nisam mogao da vidim ko je to bio. Tamo je stajao neki izuzetno visoki muškarac. Bio sam mu jedva do pojasa: to je u stvari bio džin, ali ta reć mi tada nije pala na pamet; samo sam pomislio, kako visok čovek. Imao je guste, razbarušene, sivoplave brkove. Onda sam shvatio da je to bio Vald (Wald), kočijaš iz Amorbaha (takva osoba zaista postoji, imala je kuću u Gotardu i jednom sam je pomešao sa B. H., imućnim prijateljem mog oca, što je bila greška zbog koje sam dugo prebacivao sebi, smatrajući je za jednu od najnetaktnijih epizoda u celom svom životu). I tako sam mu se obratio sa g. Vald, a on se, na svoj goropadni, blago preteći način, naizgled obradovao što me vidi. „Zar niste na kraju preuzeli kuću g. Bajera (njegovog imućnog gazde iz Amorbaha)?“ — „Jesam.“ — „I šta vas dovodi u Los Anđeles?“ — „Eh, duga je to priča. Sve je počelo kada je salef zapalio moju fabriku jaja i moju fabriku pilića.“ — Nije mi bilo teško da prihvatim ono što je rekao za fabrike, ali nisam imao pojma šta je to salef. Onda mi je treća strana, neka vrsta komentatora sna, objasnila kako je salef jevrejski izraz za malog doktora (pozadinski motivi ovde su Alef, Kelef = pas; i fon Sallbek, nejevrejski veterinar iz Amorbaha). Gospodin Vald je taj

izraz koristio s nekom ljutitom familijarnošću, koju obično pokazuju antisemite, kada usvoje neku stranu reč, koja se još uvek koristi među neasimilovanim Jevrejima iz provincije. Nije bilo nikakve sumnje oko njegovog stava: nastavio je, „Dobro, u to vreme SA još nisu bili naoružani“. U tom trenutku, priča se prekida, a Agata je sišla niz stepenice, kao da smo u Oberadu,¹⁵ i pozdravila g. Valda na onaj srdačni način koji je volela da pokaže prema običnim ljudima koje je poznavala. On je, međutim, reagovao tako što ju je iznenada udario po licu, stegnuo joj obraze i grubo joj se obraćao, koristeći familijarno „du“ (ti). Obuzeo me je bes, a Agata je pokušala da mu skrene pažnju govoreći, „Doktor je vrlo osetljiv prema tim stvarima“. Tada je već bilo jasno da je g. Vald mrtav pijan. Shvatio sam da je gđica Altea, naša mlada komšinica iz druge polovine kuće, ušla u sobu. (Agata i g. Vald su stajali na stepenicama.) Gospođica Altea je nosila slovensku seljačku haljinu. Bio sam sigurniji: sada kada smo tu bili svo troje, nije se moglo dogoditi ništa loše. Kada sam rešio da ga izbacim napolje, probudio sam se.

Los Anđeles, 21. oktobar 1942.

Prijatelj mi je rekao kako ima samo jednu muzičku strast: sviranje kontrabasa. Ali, dodao je kako tome ne može da se posveti. Kao prvo, postojeći solistički repertoar za taj instrument je suviše mali. Drugo, njegova žena ne bi mogla da podnese tako veliki instrument u kući; narušio bi lepotu doma.

Los Anđeles, novembar 1942.

Bio sam sa ocem u Londonu, kada su se oglasile sirene za vazдушnu opasnost. Otišli smo podzemnom železnicom od W2 (deo zapadnog Londona) do centra grada, a priča počinje tako što je voz jurio velikom brzinom, celim putem od Lankaster gejta do Totenhem kurt rouda, bez ijednog zaustavljanja. Izašli smo kod Totenhem kurt rouda. Svuda su bili istaknuti veliki natpisi, zapravo transparenti, s porukom: PANIKA. Kao da se od ljudi očekivalo da paniče, umesto da se upozoravaju da to

¹⁵ Oberrad, južno predgrađe Frankfurta, na samoj Majni, gde se Adornova porodica preselila 1914, odmah po izbijanju rata.

puko slušanje ili čitanje tuđih snova je po pravilu zamorno; san je nešto što se nekog duboko tiče; tu, osim izuzetno, nemamo šta da tražimo. U snovima nema ni hijerarhije po talentu ili genijalnosti: snovi velikih autora, osim ako nije reč o nekoj doradi (u ovoj stvari, to znači prevari), nisu ništa izuzetniji od snova običnih ljudi; ili, obrnuto, i snovi ovih drugih ponekad izgledaju kao objave iz Delfa. Ali, svako ko je pročitao ovu knjigu, sigurno je osetio da njeno opravdanje leži u nizu drugih stvari. Između ostalog: u neočekivanom svetlu koje baca na delo i sudbinu jednog značajnog mislioca, ali i u podsećanju na san kao *iskustvo*, koje se ne može ograničiti na njegov latentni sadržaj ili kognitivni značaj, koliko god kao takvo bilo dragoceno. San ipak nije samo klinički fenomen, niti samo „period inkubacije“, koji bi nam, uz malo sreće, mogao doneti neko zlatno jaje, neku *eureka*, od neposredne koristi za naš budni život. (To je, naravno, znao i Frojd; Bretonu je samo pojasnio dokle ide njegovo zanimanje za snove, iako je u tom pismu, prilično nabusito, svoj interes svesno prikazao mnogo svedenijim nego što je zaista bio.) Na neke aspekte tog iskustva ćemo se još vratiti.

Pored toga, kao i nečije beleške iz budnog života, i ovi „protokoli“ nam donose razne uvide u snevačevo okruženje i epohu; i ako je ovaj bio u intenzivnom kontaktu s toliko drugih osoba od nekog istorijskog značaja, kao što je to sa Adornom slučaj, onda takvi tekstovi mogu biti pravi historiografsko-kulturološki rudnici – ili makar slikovnice; vrlo iskošene i ponekad košmarne, ali opet, na svoj način, verne. To je način na koji je jedna osoba, koja je za sobom ostavila delo puno važnih uvida o ljudskom stanju, reagovala na svoje okruženje i, naročito, na svoje parče istorije.

Tako nas i ovde očekuje šetnja kroz taj pomalo prustovski svet pobunjene buržoaske inteligencije – svi ti prijemi, svečani balovi, sentimentalno vaspitanje, titanske debate i prepiske, izleti i putovanja – koja je taj raskid shvatala krajnje ozbiljno, znala da pokaže pravu posvećenost i preuzme razne rizike, iako u celom nizu detalja nije uvek žurila da raskine s manirima i navikama koje je mogla da razvije samo u okviru te klase. (Adorno se često osvrtao na taj ambivalentni karakter nekadašnje više klase, koja je još bila u stanju da luči istinski subverzivne elemente. Današnja viša klasa se oslobodila svake ambivalencije: nju

Reference na Frojda i psihoanalizu su bezbrojne; spisak tekstova koji to ilustruju poklapa se sa celokupnim Adornovim delom. Adorno je i autor verovatno najpoznatije dosetke o psihoanalizi: „U psihoanalizi je sve pogrešno, osim njenih preterivanja“ (*Minima moralia*, „Patuljaste vočke“, 1951). Razvio je vrlo kritički stav prema Frojdovoj školi – druge frakcije praktično nije ni uzimao u razmatranje – ali, taj uticaj bio je jedan od najpresudnijih i najdalekosežnijih.

Odatle potiče i glavni model: san zabeležen doslovno, bez ikakve književne razrade, ali opet precizno i sa svim nijansama koje spadaju u nečiji pripovedački stil, u način na koji prenosimo bilo koje iskustvo. Podrazumeva se da to znači „manifestni“ san, odnosno, ono što neko kaže da je sanjao. Za analitički rad to nije dovoljno; njegov predmet je „latentni sadržaj sna“, do kojeg se može doći samo uz mnogo više podataka o snevaču i kroz analitičku seansu. U jednom pismu Bretonu, iz 1937, u kojem je po poslednji put odbio saradnju sa nadrealistima, Frojd je izričito rekao:

„Duboko žalim što ne mogu da izađem u susret vašoj molbi da na neki način doprinesem vašoj zbirci snova. Pre svega, moram da priznam da nemam ništa novo da kažem o snovima. Takođe, molim vas da uvažite da me pričanje sna, onoga što nazivam 'manifestnim snom', ne zanima. Ono čime sam se bavio bila je potraga za latentnim značenjem sna, do kojeg se, na osnovu manifestnog sna, može doći kroz analitičko tumačenje. Neka zbirka snova, bez povezanih asocijacija, bez podataka o okolnostima u kojima su bili sanjani, ne znači mi ništa i teško mogu da zamislim šta bi mogla da znači drugima.“⁷⁸

Nije teško zamisliti kako bi kod Frojda prošla ova zbirka. Sa analitičkog stanovišta, Frojd je sigurno u pravu. Zatim, u još jednoj stvari:

⁷⁸ Dobro je poznato koliko su uporno nadrealisti očekivali neku podršku od Frojda i koliko uporno ju je ovaj uskraćivao. Poslednji Bretonov pokušaj, uzaludan kao i svi ostali, još od 1921, kada je prvi put posetio Frojda, ostao je zabeležen u njihovoj prepisci iz 1937, koja se može naći u Bretonovom predgovoru za antologiju *Trajectoire du rêve* (Putanja sna, 1938). Navedeno u Lynn Gamwell, *Dreams 1900–2000: Science, Art, and the Unconscious Mind*, Cornell University Press, 2000, str. 39.

ne čine. Izašli smo na otvoreno odmah kroz sporedni izlaz, ali bili smo jedni koji su to uradili. Ipak, nisam mogao da se radujem našem srećnom izlasku. Naime, imao sam osećaj da smo uradili nešto zabranjeno, time što smo pobjegli kroz pogrešan izlaz, koji je sigurno bio rezervisan za osoblje železnice, a u ostatku sna sam iščekivao kaznu koja će nas neminovno stići. Krenuli smo ka jugu, prema Sohou i izašli na neku široku, prijateljsku, ali potpuno beživotnu ulicu. Prošli smo pored nekog malog restorana, koji sam odmah prepoznao kao jugoslovenski. Stolovi, prekriveni blistavo belim stolnjacima, bez gostiju, dozivali su nas. Na vrata je izašla gazdarica prijatnog lika i pozvala nas da uđemo. Osetio sam neodoljivu želju da jedem u tom restoranu. Moj otac je to prezri-vo odbio. Bilo bi smešno, rekao je, da svoj dragoceni novac trošimo na tako luksuzno mesto, samo zbog vazdušne uzbune. Naterao me je da pođemo dalje, sve dok nismo naišli na šaht na trotoaru. Poklopac je bio otvoren. Otac je insistirao da se spustimo u kanalizaciju. Dole bi bilo mnogo bezbednije nego u restoranu.

Druga noć

Pričao sam sa svojom bivšom devojkom X o erotskim veštinama, za šta sam je smatrao vrlo upućenom. Pitao sam je da li je ikada to radila *par le cul*. Imala je razumevanja za moje pitanje i odgovorila mi kako ima dana kada to radi i dana kada joj nije do toga. Danas bi to bilo sasvim nemoguće. To mi je izgledalo potpuno razumljivo, ali ipak sam se pitao da li govori istinu ili je to bio samo izgovor, u maniru prostitutke, da me odbije. Onda je rekla kako bi mogla da uradi nešto sasvim drugačije, mnogo lepše, na „mađarski način“, za koji nikada nisam čuo. Na moje nestrpljivo zapitkivanje je odgovorila, „Dobro, babamil (Babamüll), na primer“. Počela je da mi to objašnjava. Uskoro se pokazalo da je ta navodna perverzija u stvari vrlo komplikovana, za mene potpuno nedokučiva, ali očigledno nelegalna finansijska operacija, nešto kao bezbedan način za izdavanje čekova bez pokrića. Skrenuo sam joj pažnju da to nema nikakve veze sa ljubavnim stvarčicama koje mi je obećala. Ona se, međutim, držala svoga i oholim tonom rekla kako treba samo da budem pažljiv i strpljiv, a da će ostalo doći samo od sebe. Ali, pošto

nisam mogao da pronađem nikakvu vezu u svemu tome, očajavao sam što nikada neću saznati šta je to babamil.

Los Anđeles, 25. novembar 1942.

Posle pada Hitlera, vratio sam se u Frankfurt, sa Gretel i Maksom (Horkhajmerom). Putovali smo zajedno u Oberad; putovanja se sećam samo od trenutka kada smo došli do Mosta na Majni (Untermainebrücke); ali, tamo smo verovatno stigli od Glavne stanice. Putovali smo s dva automobila, iako bi mi se ponekad učinilo da je samo jedan i da liči na tramvaj. Maks je vozio napred, velikom brzinom, duž keja, da bi prošao deonicu između Mosta na Majni i Gvozdenog pešačkog mosta (Eiserne Steg); to je trajalo unedogled, kao da se vreme koje sam bio odsutan pretvorilo u razdaljinu, tako da čak ni brzina kojom smo išli tu nije mogla ništa da promeni. U našim kolima, držao sam se za kožnu ručku, kao u tramvaju, ali žestoko sam se zanosio, s jedne na drugu stranu. Ručka se možda i pokidala. Gretel je uplašeno kriknula i doviknula Maksu da ne vozi tako brzo, a on je odmah usporio. Onda smo došli do pešačkog mosta, a Maks je skrenuo u neku krivudavu, sporednu ulicu, koja je vodila od Šulštrase do Valštrase. To me je veoma začudilo: zašto ide okolo i sledi sva skretanja kao i tramvaj? Bilo bi mnogo brže da je išao u Švajcerštrase i Merfelder (?) Landštrase. Ali, to je apsolutno jasno, rekla je Gretel, sledio je tramvajske šine prosto zato da bi imao čega da se drži. — Od Lokalbahnhofa nadalje, naše putovanje je bilo samo vožnja tramvajem. Ušao je neki kontrolor. Bio je u civilu i izgledao vrlo upečatljivo. Sa svojim malim, ali gustim brkovima i neobično bistrim, plavim očima, podsećao je na nekog starijeg, aristokratskog, visokog pruskog zvaničnika. Odmah sam zapodenuo razgovor s njim i osetio potrebu da mu se ispovedim. To je imalo veze s narednom stanicom, Vendelsplac. U detinjstvu sam imao običaj da nerviram tramvajske konduktore tako što sam ime stanice namerno izgovara pogrešno, na vrlo usiljen način. Umesto Vendelsplac, govorio bih Vendelis Plac, s naglaskom na poslednjem slogu. To je zvučalo kao neka iritirajuća, nerazumljiva strana reč. Radio sam to samo zato da bi neprijateljski konduktar pobesneo zbog moje arogancije, svestan da niko neće pokušati da ispravi obrazovanog dečaka. Naravno, savršeno dobro sam znao

Kastor Dvopek i Glava koja govori

Bibliografski dodatak

Geneza Adornovog zanimanja za snove, pored nekih obaveznih mesta, donosi i neka iznenađenja; ili samo ono što je u oskudnim biografskim osvrtima, u inače brojnim prevodima, koje smo ovde mogli da čitamo, ostalo skoro nespomenuto ili sasvim nepoznato, iako je bilo od ključnog značaja za formiranje Adorna-mislioca, koga shvatamo tako ozbiljno. Iz tog ugla, Adorno-snevač može biti zanimljiv za posmatranje, ali na to se ipak gleda kao na nešto sporedno. Jedna od glavnih Adornovih preokupacija, prava ideja vodilja, bila je obnova celine ljudskog iskustva; ne mudrost, nego pravi život, u njegovom punom rasponu, koji je u ovom radnom logoru, na koji se naša kultura tako brutalno svela, falsifikovan i oštećen. U ljudskom svetu, pre pada u Proizvodnju, san i java bili su nekoj *konstelaciji*, u dosluhu, povezani. Sada su, kao i naša bića, pocepani. Tamo gde ljudski otpor još tinja, to je ono što pokušavamo da povežemo, kako znamo i umemo. Odatle i naše filozofije ili makar ono što su one dugo pokušavale da budu: „povratak kući“, pokušaj da se izađe iz klopke, produbi iskustvo, razbije izolacija, pronađu srodne duše – obnovi zajednica bića; sve ono što odavno nije briga naših filozofa-eksperata. I Adorno je platio danak tom pretvaranju filozofije u specijalizaciju, koja samo cementira razbijenost ljudskog sveta, ali je znao i da prepozna tu situaciju i probije sebi put koji vodi na drugu stranu.⁷⁷ Između ostalog, redovno je zapisivao svoje snove, sigurno ne samo iz razonode ili puke fascinacije tim neobičnim materijalom. Bio je to deo njegovog pokušaja da poveže ono što je pokidano. Ono što sledi je mali pregled naslova i pojmova, koji bi u toj stvari mogli biti od nekog značaja.

⁷⁷ Za tu Adornovu opštu orijentaciju, videti sam početak i sam kraj *Minima moralia*: prvi pasus *Posvete* i poslednji aforizam, br. 153, „Na kraju“.

Adorno, sa svoje „dve majke“: majkom Marijom i tetkom Agatom.
Amorbah, Hotel Post, c. 1918.

da se kaže prosto Vendelsplac. „Ali, niste u pravu“, rekao je kontrolor prijateljski, „stanica se u stvari zove Vendelsveg, prema piscu Hardiju ili Haldejnu ili Harderu ili Hardartu, autoru *Tristana*.“ „U tom slučaju, biće da je Hardart“, rekao sam, „budući da je on vlasnik najživopisnijih kafeterija u Njujorku.“ „Upravo tako“, rekao je inspektor. „Ali, on je i vlasnik Prirodnjačkog muzeja i Muzeja istorije umetnosti.“

Los Angeles, početak decembra 1942.

Bio sam na velikom, neobično izazovnom banketu. Bio je priređen u nekom impresivnom zdanju, možda u frankfurtskom Palmengartenu. Sale i stolovi bili su osvetljeni samo svećama, tako da je bilo teško pronaći put do glavne trpeze ili do manjih stolova postavljenih za nekoliko osoba. Rešio sam da sam potražim svoje mesto i išao duž beskrajnih hodnika. Prošao sam pored jednog stola za kojim se vodila vrlo žestoka, emotivna rasprava između dva muškarca iz čuvene bankarske porodice. Bila je reč o posebnoj vrsti veoma mladih, malih jastoga, pripremljenih tako da se mogu jesti sa oklopom – kao američke meke krabe. Bilo je vrlo eksplicitno objašnjeno kako ih treba kuvati tako da se sačuva ukus oklopa, kao najboljeg dela. Jedan bankar je vrlo ubedljivo branio to stanište, dok je drugi vodio računa o svom zdravlju i prekorevao svog rođaka zbog tako nepromišljenog ponašanja. U snu nisam znao šta da radim s tim. S jedne strane, mislio sam kako je nedolično raspravljati o hrani, a s druge, prosto nisam mogao da ne budem zadivljen prizorom dvojice moćnih ljudi, koji tako otvoreno i bezočno pokazuju svoj vulgarni materijalizam. Banket inače nije odmicao dalje od predjela. Konačno sam pronašao svoje mesto, koje se ukazalo kao samo od sebe. Na njemu se nalazio se koverat s karticom na kojoj je bilo ispisano moje ime i bio sam iznenađen što je to mesto prosto čekalo na mene. Još više sam se iznenadio kada sam shvatio da će mi društvo za večerom praviti jedna vrlo rasipna žena, koju sam dobro poznavao i koja je dolazila iz potpuno drugačije perspektive. Služili su nam razna predjela. Jedna za žene, druga za muškarce. Ovi drugi su dobijali jaka, začinjena, pikantna jela. Sećam da su među njima bili i neki mali, hladni kotleti, s crevnim sosom. Predjela za dame bila su vegetarijanska, ali najprobranije vrste: srce palme, praziluk, pečena cikorija – to je zaista bila slika i prilika pre-

finjenosti. Na moj neopisivi užas, moja partnerka je pred svima glasno pozvala kelnera, kao da je u restoranu, dok se u ovom otmenom ambijentu podrazumevalo da ne skrećete pažnju na sebe. Htela je da dobije ne samo predjelo za žene, nego i za muškarce, nije joj se svidelo da bude diskriminisana. Probudio sam se, ne dočekavši ishod njene pritužbe.

Los Anđeles, 10. januar 1943.

Otišao sam u neki američki bordel. Bilo je to veliko, vrlo impresivno zdanje. Čak i tamo je svaki posetilac morao da prođe kroz beskrajne formalnosti. Morao je da se prijavi, popuni upitnik i razgovara sa madam, koja je vodila to mesto, zatim s njenim pomoćnicom i konačno sa ženom zaduženom za prodaju. Do trenutka kada je trebalo napraviti izbor, postalo je jasno da administracija zauzima skoro ceo bordel, tako da je za devojke preostala samo jedna mala, zapuštena zajednička prostorija. Podsetila me je na hotelsku sobu nekog putujućeg virtuozu, u kojoj ne-namešten krevet služi kao sofa za suviše brojne posetioce. Devojke su se osećale vrlo skućeno. Bilo ih je svega pet ili šest, sve redom neprivlačne ili veoma ružne. Samo jedna mi je izgledala lepo: šćućurena na krevetu, gola, ali inače potpuno bezazlena. Zvala se Ids. (Motiv: Vildgansovi *Soneti za Idu*. Prethodne večeri napisao sam sonet za R.)¹⁶ Imala je samo jednu manu: bila je napravljena od stakla, od glave do pete, ili možda od onog elastičnog, providnog sintetičkog materijala od kojeg je napravljena i moja nova zubna proteza. Čak joj je i glava bila providna. Nije bila baš mrtva, imala je neku vrstu života, iako ne pravog: izgledalo je da to ima veze sa gipkošću materijala. Nisam mogao da se odlučim da li da je uzmem. Naravno, nije mi promaklo da je žena zadužena za devojke bila vrlo privlačna, iako pomalo punačka. Ljubazno sam joj objasnio kako se nadam da se neće uvrediti, ali da mi njen položaj u bordelu govori kako verovatno ne pati od predrasuda i da bih je zato, pošto je toliko zgodnija od svojih šticeonica, upitao da li bi htela da to uradi sa mnom (motiv:

¹⁶ Anton Wildgans (1881–1932), *Die Sonete an Ead*, 1927. R., kojoj je Adorno napisao sonet je američka glumica Renée Nell, s kojom je u to vreme bio u vezi. Jedna od pesma koje joj je posvetio može se pročitati i u biografiji, Stefan Müller-Doohm, *Adorno: Eine biographie*, 2003 (str. 61 engleskog izdanja, *Adorno: A Biography*, 2005).

Poslednji zabeleženi san. Iscrpljen teškim sukobima sa studentima i burnim debatama koje su obeležile celu prvu polovinu 1969, Adorno je, 22. jula, zajedno sa Gretel, otputovao u Cermat, švajcarsko planinsko odmaralište. Posle izleta na jedan od najviših planinskih vrhova u tom kraju, Adorno je bio smešten u bolnicu u Fišpu (Visp), sa simptomima srčanog udara. Umro je u snu, 6. avgusta 1969.

29. mart 1969.

Sanjao sam da sam dobio pismo od A. – posle dva meseca ćutanja. Počeo sam da željno čitam potpis. Pisalo je: „Do daljeg, po poslednji put. Tvoja, A.“

Baden-Baden, 11. april 1969.

Šetao sam ulicom, nekog velikog grada, usred noći, možda Kurfi-
stendamom. Iznad ulaza u neki kabare velikim slovima bila je ispisana
reč LULU. Pomislio sam da je to neka skraćena verzija opere (*Lulu*,
Alban Berg, 1929–1935) i ušao unutra. Onda sam primetio da tamo
nema ničeg, osim ne baš privlačne i prilično zapuštene striptizete, koja
je svojim plesom pokušavala da oponaša Lulu. Zgrožen, izašao sam na-
polje i probudio se vrlo uznemiren.

Baden-Baden, 12. april 1969.

Razmatrao sam sa A. plan da zajedno okončamo život. Koliko se
sećam, ta ideja je prvo njoj pala na pamet; u svakom slučaju, prihvatila
ju je oduševljeno, na svoj uobičajeno smeli način. Razmotrili smo i da li
treba da skočimo s neke visoke kule, kao R. P.,⁷⁶ ali smo onda odustali
od toga. Na kraju je rekla: „Onda bih pokušala da umrem s tobom.“
Zbog reči „pokušala“, imao sam osećaj da to ipak ne misli ozbiljno. Pro-
budio sam se sa osećanjem razočaranja, koje je prerastalo u gađenje. —
Kasnije, iste noći. Očigledno na osnovu svog psihoanalitičkog iskustva,
Habermas mi kaže kako je vrlo opasno da zadržavam u sebi ono što me
pogađa; to lako može da dovede do pojave raka.

*

⁷⁶ Roland Pelzer, Adornov student, sa postdiplomskih studija, koji se mesec dana
ranije, u martu 1969, ubio skočivši sa Geteove kule (Goetheturm) u Frankfurtu.
Adorno je tada zapisao: „Opet Roland Pelzer. Zaveštao je svoje telo anatomskom
institutu, da bi svoju krajnje siromašnu porodicu poštedeo troškova sahrane, ali
institut ga je odbio, zato što je bilo toliko oštećeno da nije bilo za upotrebu. — U
isto vreme, studenti koji sebe smatraju revolucionarnim, raspravljaju o jednakoj
zastupljenosti (Drittelparität) u komitetima.“ (Stefan Müller-Doohm, *Adorno: A Biography*, 2003; str. 474 engleskog izdanja, *Adorno: A Biography*, 2005.)

madam iz *Sfinge* u Parizu)¹⁷. Izgledala je polaskana, ali tokom složenih
pregovora koji su usledili, san se zamračio.

Los Angeles, 16. januar 1943, rano izjutra

Ležao sam u krevetu s dve predivne žene. Jedna je bila sitna, deli-
katna, oblih, vrlo čvrstih grudi, i isticala se velikom predanošću i než-
nošću, što sam odmah sa zahvalnošću primetio. Druga je bila visoka,
vitka, „zgodna“ – osim što su joj kosti u visini zadnjice bile čudno istu-
rene. Podsetila me je na gđu fon R. Obe su imale čudesno mirisnu
put i sećam da sam im zbog toga uputio prilično blesav kompliment,
rekavši kako sam „konačno pronašao prave, prvoklasne kurvice“. Ali,
nismo išli do snošaja – o čemu nikada ne sanjam eksplicitno, ništa više
nego o smrti – već samo do ljubljenja i nedoličnog maženja. Više me
je zanimala mala žena; ona visoka je pokazivala određeni otpor. Ona
mala, koja je bila na mojoj strani – kako sam samo bio srećan zbog toga!
– rekla je kako će me povesti sa sobom u Hotel Beverli Hills; tamo je
imala na raspolaganju ceo apartman i mogla da prima muškarce, u sva-
ko doba, bez problema. Posle toga, kada sam joj posvetio više pažnje,
visoka devojka je postala predusretljivija. Uzgred, soba je izgledala kao
jedan od onih prostranih apartmana tipičnih za elegantna letovališta,
kao što je Bar Harbur. Odjednom se začula strahovita buka i u sobu
su upali neki ljudi, predvođeni X i F. V. Osoba X je nosila šapku, kao
neku vrstu proleTERSKE uniforme. Obojica su se okomili na mene, kao
sudije u ime Partije. To je poprimilo oblik naizmjeničnog i krajnje ljuti-
tog izvikivanja jedne iste reči, „Varvari – varvari – varvari“, što se odno-
silo na žene i mene lično. Onda se ispostavilo da su obe žene zapravo
bivše supruge L., koji je izgleda i dalje polagao neko pravo na njih. U
isto vreme, međutim, učinilo mi se da je manja žena identična gđi X,
iako nije nimalo ličila na nju. Desilo se i da se jedan čovek, moj najbolji
prijatelj, umešao u ta zbivanja, a manja žena je sada očekivala zaštitu
od njega. Obuzeo me je direktan strah od posledica te scene. L., očiju
koje su kiptele od neobuzdanog besa, neprestano je ponavljao, „Zahte-
vam objašnjenje“. Očajan, počeo sam da se s njim zapetljavam u neku

¹⁷ *Le Sphinx*, čuveni bordel iz Pariza, otvoren 1931.

pravnu debatu, u kojoj sam pokušao da mu dokažem kako ta scena ne znači ništa, jer nije došlo do snošaja. Bez mnogo nade, budim se.

Los Anđeles, 15. februar 1943.

Agata mi se ukazala u snu i rekla otprilike: „Karl Kraus je najvic-kastiji i najduhovitiji među svim piscima. To se vidi iz sveski koje su pronađene u njegovoj književnoj zaostavštini, punih neopisivo dobrih dosetki. Navešću ti jedan primer. Jednog dana, neki anonimni poštovalac, poslao mu je džinovski sufle od pirinča. Ali, poklon nije uspeo, prelivao se na sve strane, a zrna pirinča su se pretvorila u čist kaos. Kraus se naljutio i zapisao: 'Ovo nije sufle (Reisaufbaus), nego pobuna (Volksaufbauflauf).'¹⁸ Kada sam probudio (ujutro), glasno sam se nasmejao toj navodno genijalnoj dosetki.

Los Anđeles, 28. februar 1943.

Aleksandar Granah¹⁹ je priredio čitanje svog romana, koji se sastoji iz velikog broja priča. Čitanje se odigrava u nekoj velikoj sali – možda Saalbau (Saalbau) u Frankfurtu? – i tamo sam otišao s majkom. Ona izgleda vrlo stara, sitna, ali neobično živahnih pokreta (*Les petites vieilles*).²⁰ Rekavši kako ne želi da privlači pažnju, ubeđuje me da ostanemo u predvorju, koje se, preko jednih vrata, nadovezivalo na veliku salu, potpuno suprotno od podijuma; kao neka vrsta foajea. Rekao sam majci kako odatle nećemo čuti ništa i da treba da uđemo u veliku salu. Nevoljno je pristala. Onda smo to i uradili, ali umesto da idemo glavnom

¹⁸ U originalu, „Dieser Volksaufbauflauf (masovni skup, gomila) von einem Reisaufbauflauf (sufle od pirinča)“.

¹⁹ Alexander Granach (Jessaja Granach, 1893–1945), poznati nemački pozorišni i filmski glumac, iz dvadesetih i tridesetih godina XX veka, koji se kasnije proslavio na Brodveju i u Holividu (*Nosferatu*, *Ninotchka*, *Hangmen Also Die*, itd.). Autor zapažene autobiografije, *Da geht ein Mensch: Autobiographischer Roman* (1945), na koju se Adorno ovde osvrće. (Eng., *There Goes an Actor*, 1945; novo izdanje, pod naslovom, *From the Shtetl to the Stage: The Odyssey of a Wandering Actor*, 2010.)

²⁰ Naslov Bodlerove pesme, „Male starice“ (Charles Baudelaire, *Le Fleurs du Mal*, drugo, prošireno izdanje, iz 1861).

(Drugi san)

Mesec je trebalo da se stropošta na Zemlju. Video sam ga kako stoji bled u nebu, kao što izgleda za dana, samo deset puta veći. Utešio sam se optimističkom mišlju da ako je zaista sačinjen od prašine ili neke rastresite supstance, udar neće biti tako strašan.

Minhen, 28. oktobar 1968.

Na ulazu u koncertnu dvoranu srećem Štojermana.⁷² Obradovao sam se, ali i začudio, pošto znam da je umro. Nosio je vrlo skromno smeđe odelo. Nisam, naravno, mogao da ga pitam da li je još živ, ali izrazio sam ideju gestovima, a on mi je isto tako odgovorio, potvrdno. Dodao je: „Ali, moja materijalna situacija je loša.“ A onda je, s karakterističnom samoironijom, rekao: „Činjenica je da imam uzvišene strasti.“ Upitao sam ga kakve strasti, a on mi je odgovorio kako nikada nije propustio priliku da u svoje muzičke kompozicije uključi skupocene heraldičke simbole u zlatu i srebru, koji su se morali štampati kao sastavni deo muzike. Ta strast ga je upropastila. (Popodnevi san, očigledno u vezi sa smrću Jozefa Gilena i činjenicom da je Ruša ostala sama. Nova muzička notacija?)⁷³

Reklinghauzen, 16. mart 1969.

A. došla u moju postelju usred noći. Pitao sam je: „Da li me voliš?“ Odgovorila je prirodno, kao da je zaista tako: „Ludo.“ — Nešto kasnije, posetila nas je zajedno sa Rudolfom Hiršom (Rudolf Hirsch).⁷⁴ Razgovor je skrenuo na Hofmanstalove finese. A. je rekla nešto čudno. Rudolf je onda seo bliže Gretel. — Probudio sam se vrlo rano, zbog ptice čija mi je pesma zvučala kao „Zwatscha“.⁷⁵

⁷² Eduard Steuermann (1892–1964), poljski pijanista i bliski Adornov prijatelj.

⁷³ Josef Gielen (1890–1968), glumac i pozorišni direktor iz Beča. Ruša (Ruscha) je Roza (Rosa), njegova žena i sestra Eduarda Štojermana.

⁷⁴ Rudolf Hirsch (1905–1966), urednik časopisa *Neue Rundschau*, koji je objavljivao i Adornove tekstove, i kasnije kod izdavača Fischer Verlag.

⁷⁵ Izgovara se „cvača“; možda asocijacija na prezime Zwatschka (takođe, *Zwatschka*), koje se sreće u Češkoj i Nemačkoj; ili neka varijacija nemačkog glagola „zwitschern“, „cvrkutati“.

14. april 1967.

A. mi je rekla: „Imam trideset godina, ali izgledam dvadeset osam godina mlađe.“⁷⁰

Kran, 12. avgust 1967.

Sanjam da sam sa svojom osamdeset sedmogodišnjom majkom.⁷¹ Sasvim se dobro drži, i mentalno, samo je beskrajno tvrdoglava. Htela je da po svaku cenu pođe sa mnom u jedno letovalište na Baltiku, da bi plivala. Pokušao sam da joj objasnim koliko je to rizično u njenim godinama, da bi mogla lako da zaradi upalu pluća. Samo se nasmejala i rekla kategorično: „Ah, ništa me neće sačuvati od crne bolesti, sklona sam tome.“

27. novembar 1967.

Osećam se veoma loše. Probudio sam se sa izrekom koja mi je tada delovala vrlo duboko: „Tek kada su psi besni, stanari će biti verni.“

17. decembar 1967.

Imam neopisivo lepu i elegantnu ljubavnicu; podseća me na A., ali ima u njoj nešto od velike dame. Bio sam izuzetno ponosan na nju. Rekla mi je kako neizostavno moram da nabavim mašinu za pranje k... („Schwanz-Wasch-Maschine“). Skrenuo sam joj pažnju da se kupam svaki dan i da se trudim da budem besprekorno čist. Odgovorila mi je da bi samo takva mašina mogla da odstrani svaki sumnjivi miris, na tom mestu. Samo ako je kupim, mogu da očekujem od nje da će voditi ljubav sa mnom ustima. Počinjem da sumnjam da radi kao predstavnica firme koja proizvodi te mašine. Budim se uz smeh.

⁷⁰ Od ovog datuma, A. je Arleta Pilman (Arlette Pielmann, 1937–1978), nemačka glumica, slikarka i model, poslednja Adornova ljubav (1967–1969).

⁷¹ Adornova majka, Maria Cavelli-Adorno (rođ. 1865), umrla je 1952, u osamdeset sedmoj godini.

stazom, koja je delila salu, išli smo sa strane. Majka je mislila kako čak i to suviše skreće pažnju na nas i onda išla nekom čudnom putanjom, u cik-cak: svaki put kad bismo došli do nekih bočnih vrata izlazili smo kroz njih i onda se vraćali kroz sledeća, i tako redom, sve dok nismo prošli celu salu. Konačno smo pronašli sedišta sasvim blizu podijuma. Nosila su natpis „rezervisano“, iako je bilo očigledno da ih niko neće zauzeti, tako da smo na kraju ipak privukli pažnju. U publici sam prepoznao samo Jemnica (Jemnitz), koji mi je žustro klimnuo glavom i na svaki način pokazivao kako mu je drago što me vidi. Rekao sam kako je došao zato što se i on zove Aleksandar.²¹ (Napomena: Aleksandar je i drugo ime mog oca.) Granah se u međuvremenu pojavio na podijumu. Ali, jedva da je ličio na Granaha i u stvari je mnogo više podsećao na Tonija Maskova (Toni Maaskoff).²² Tek tada sam postao svestan neobičnog izgleda podijuma. Izgledao je kao grudobran neke osmatračnice, iznad koje se uzdizala kula. Granah, koji je očigledno kasnio, počeo je da govori pred polupraznom salom. Rekao je kako mu je apsolutno nemoguće da odluči kojim redom da čita tekstove koje je izabrao. Zato je morao da pozove prijatelje koje su organizovali čitanje da se popnu na podijum, da bi razmotrili to pitanje i doneli odluku. Žamor u publici. To je pratila neka vrsta pantomime između Maksa i mene – sedeli smo vrlo daleko jedan od drugog. Razmenjivali smo preklinjuće gestove, da bismo videli ko će od nas izaći na binu ili makar ko će poći prvi. Na kraju smo poslali obojica, s nekolicinom drugih, koje nismo poznavali. Na podijumu nam je rečeno da se konsultacije ne mogu obaviti pred publikom; morali smo da se popnemo na vrh kule, koja se uzdizala visoko iznad otvorenog dela pozornice (podijum se sada pretvorio u pozornicu). I onda smo poslali gore. Bilo je vrlo strmo, teško i opasno, nešto između spiralnog stepeništa i alpske klisure. Kada smo došli gore, videli smo da u kuli jedva da ima mesta za sve nas. Morali smo da siđemo dole. Obuzeo me je veliki strah, imao sam osećaj da je to neka situacija u kojoj možete da se popnete negde, ali ne i da se ponovo spustite. San je onda preskočio deo sa spuštanjem. Opet sam se našao

²¹ Alexander Sándor Jemnitz (1890–1963), mađarski kompozitor, dirigent i uticajni muzički kritičar. Jedan od Šenbergovih učenika.

²² Anton „Toni“ Maaskoff, poznati violinista iz prvih decenija XX veka.

na podijumu. Publika je u međuvremenu postala vrlo nervozna, a odluka o redosledu čitanja tekstova još nije pala. Osetio sam da situacija postaje beznadežna i da se nešto, bilo šta, mora pod hitno preduzeti. Rekao sam Granahu kako bi sada moglo da pomogne samo nešto snažno, nešto što će potpuno obuzeti publiku, i da bi zato bilo najbolje da odmah počne s čitanjem priče o pogromu, one o „Rašmoneslu“ i „Hvala Bogu“ (ta priča zaista postoji).²³ On je izgleda prihvatio moj savet, a ja sam, donekle umiren time, nastavio da spavam.

16. april 1943.

Sledećeg utorka Stari Han (Hanh) slavi osamdeset peti rođendan. Sanjao sam: šta bih mogao da poklonim starom Hanu za njegov osamdeset peti rođendan, a da mu to zaista bude od koristi? — Odgovor: vodić kroz carstvo mrtvih.²⁴

Los Anđeles, 12. maj 1943.

Posle prve Luline²⁵ posete našoj kući, sanjao sam: na nekoj zabavi, prilično pijanoj, koja se odvijala u velikom broju prostorija, naišao sam

²³ Priča iz Granahovog romana *Da geht ein Mensch* (1945), „Zwei Familien, vier Freundschaften (Dve porodice, četvoro prijatelja)“, o velikom prijateljstvu i tragičnoj sudbini dva hendikepirana dečaka, iz dve bliske porodice, jevrejske i hrišćanske (dešava se u zapadnoj Ukrajini, u Granahovom rodnom mestu). Reč je o jevrejskom dečaku zvanom Rašmonesl (Rachmonessl, deminutiv od hebrejske reči za „milost“) i ukrajinskom dečaku zvanom „Hvala Bogu“ (Gott-zum-dank, u nemačkom tekstu), zato što je na svako pitanje odgovarao sa „Hvala Bogu“. U priči se navode samo njihovi nadimci. Idilično prijateljstvo dve porodice strada pod stalnim pritiskom verske zatucanosti i mržnje.

²⁴ Ovaj san je, uz manje izmene i bez pominjanja imena, našao svoje mesto i u Adornovoj knjizi *Minima moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben* (1951), Treći deo (1946–1947), aforizam 122.

²⁵ Luli Deste (Julie „Luli“ Dorothea von Bodenhausen, 1902–1951), nemačka glumica, koja je napravila karijeru u Americi, i Adornova platonska ljubav. Upoznali su se 1943, u Kaliforniji. Poznata i kao grofica Gerc (grofica G., kako se spominje kasnije u knjizi), posle kratkog braka sa Albrehtom fon Gercom (Albrecht von Goertz), industrijskim dizajnerom, autorom dizajna za nekoliko modela BMW.

Rim, oktobar 1966.

U Rimu, sa Gretel, u prelepoj, velikoj hotelskoj sobi. U šoku primećujem da su se u obližnjoj kući, preko puta nas, u trouglastom zabatu, okupili bezbrojni ljudi, mešavina nitkova i nakaza, figure ćelavih glava i sa pipcima, kakve sam jednom sanjao da vidim kako puze po zemlji, na preteći način. Zurili su zlokobno u nas, a onda sam otkrio da u stvari lebde, kao gomila grozdova, odmah iznad našeg prozora, tako da su svaki čas mogli da padnu na nas. Probudio sam se s neizrecivim osećanjem užasa. (Motiv bi ovde moglo biti osnivanje kineske frakcije među italijanskim komunistima.)

Frankfurt, februar 1967.

Hteo sam da steknem doktorat iz prava i razmišljao o temi koja mi je naizgled odgovarala. Bio je to prelazak sa živog ljudskog bića na pravno lice. Nabacio sam i neke ideje o metodi. To je trebalo da, u najvećoj mogućoj meri, bude u skladu s važećim naučnim principima. Moja ideja je bila da sakupim sve definicije pravnog lica koje se mogu naći u literaturi, istražim razlike između njih i živog ljudskog bića, i onda odatle konstruišem prelaz.

Mart 1967.

Snovi o mrtvim osobama, u kojima imate osećaj da od vas traže pomoć. San o velikoj zabavi, na kojoj Herman Grab,⁶⁹ već neizlečivo bolestan, nosi svetloplavo odelo.

⁶⁹ Hermann Grab (1903–1949), nemački muzički kritičar i pisac, iz Praga, kasnije u izbeglištvu u Parizu i SAD. Stari Adornov prijatelj, kojem je ovaj, između ostalog, posvetio i esej, „Valéry Proust Museum: Hermann von Grab zum Gedächtnis“, iz zbirke *Prismen*, 1955.

mogli da vidimo P. S., koji je bio upućen u sve detalje. Osuđeni čovek je bio mladić; na sebi je imao košulju, tregere i pantalone. Mogao je da bude student. Razmenili smo koju reč, a onda su ga uveli u postoriju za pogubljenje. P. S. je bio nezadovoljan zbog odlaganja. Na podu se igralo mnogo lepe dečice, koja su preteći puzala okolo; bili su to nećaci osuđenika. Stolica je izgledala kao obična berberska stolica. Privezali su ga i pustili struju. Trebalo je neko vreme da se zagreje. Kada je proradila punom snagom, oko glave čoveka se napravio vatreni oblak. Onda se proširio na celo telo i dok se to dešavalo, učinilo mi se da sam čuo neko mrmljanje ili pevušenje, koje kao da je dopiralo od njega. Do trenutka kada je vatra utihnula, pevao je iz sveg glasa. Bio je spržen do kostura, koji je i dalje svetlucao. Na moj neopisivi užas, ustao je i, još uvek pevajući, ušao u studio za preslušavanje. Sećam se očajničkih pokušaja da izbegnem njegov dodir. Neko mi je, verovatno P., objasnio kako to nije ništa neobično; osuđenici ponekad prežive još nedelju dana u takvom stanju. Probudio sam se prestravljen.

Frankfurt, 22. mart 1966.

Sanjao sam da je Peter Zurkamp (Suhrkamp)⁶⁸ napisao veliku knjigu iz kulturnog kriticizma – na donjonemačkom. Naslov: „Pa Sürkups sin Kultur (Papa Surkamp, njegova kultura)“. (Adornova zagrada: Pa = Peter i papa; Sürkup = Zurkamp i francuski admiral Sirkuf (Surcouf); sin = *sien*, njegov, i latinsko *sine*, bez.)

Mart 1966.

Zamoljen sam da napustim sastanak na fakultetu, zato što će se pričati o meni. Kada sam se vratio, jedan od mojih kolega, g. Keler ili g. Pacer, ne mogu da se odlučim koji, podmeće mi nogu, da se sapletem. Snažno sam protestovao zbog tog nečuvenog ponašanja. Rečeno mi je da nisam shvatio situaciju. To je bio deo drevne tradicije. Ono što bi sada trebalo da uradim, jeste da odem kod dekana i uložim zvaničnu žalbu. On će me onda obavestiti da je fakultet odlučio da više ne bi trebalo da učestvujem na njegovim sastancima. Budim se, zapanjen.

⁶⁸ Peter Suhrkamp (1891–1959), izdavač iz Frankfurta, osnivač Suhrkamp Verlag.

na nekog starijeg, elegantno obučenog gospodina – naleteo sam na njega ili ga nagazio. Njegovi ufitiljeni brkovi su mi delovali poznato. Učtivo sam mu se izvinuo, možda i previše revnosno. Gospodin mi je ljutito okrenuo leđa. Onda se pojavila neka druga osoba, crnac crveno-smeđeg lica, pomalo iskošenih, bademastih očiju, prilično neuredne brade, sa zulufima. Bio je zvanično ljubazan i predstavio se kao gospodinov ađutant (obojuca su bili u civilu). Gospodin je bio kajzer Vilhelm. Napravio sam strašan gaf. Ne to što sam ga nagazio, ne bi on zamerio zbog nečeg takvog, ali stroga pravila etikecije nalažu da niko, u bilo kojim okolnostima, ne sme da se prvi obrati kajzeru i ovaj se strastveno držao tog pravila. Time što sam mu se izvinuo, uvredio sam ga. U krajnjoj liniji, međutim, to nije sasvim neoprostivo i on, ađutant, učiniće sve što je u njegovoj moći da izgadi stvari.

Leto 1943.

Pre nekoliko nedelja sanjao sam da me neko pita: „Kako neko kao ti može da ide na sve te dosadne zabave!“ Bez oklevanja sam odgovorio: „Zato što uživam u mirisu pudera.“

Los Anđeles, 22. novembar 1943.

Sanjao sam kako čitam neki esej Hervarta Valdena,²⁶ u umetničkoj rubrici *Frankfuter Cajtung* (Frankfuter Zeitung). Nešto o Šekspiru. Tvrdio je kako su neke od njegovih najmanje cenjenih komedija, naročito *Komedija zabune* (The Comedy of Errors, oko 1594), u stvari njegova najvažnija dela, i kako je upravo taj komad pravi ključ za Šekspirovo delo u celini. Njegova tema je sličnost. Šekspir se u tom komadu bavio pitanjem mimeze. Esej je zatim objašnjavao kako je to

Kao Luli Kollman, napisala je i autobiografski roman *Come, take my hand* (1949), koji se posredno spominje u još jednoj napomeni, dalje u knjizi.

²⁶ Herwarth Walden (Georg Lewin, 1878–1941), nemački ekspresionistički pesnik, muž Elze Lasker-Šiler (Else Lasker-Schüler), od 1901–1911. Komunist, 1932. emigrirao u SSSR, gde je kasnije stradao u staljinističkim čistkama.

postigao. Uzbudjen time, telefonirao sam Gubleru²⁷ i čestitao mu na objavljivanju članka.

Prethodna noć

Na prijemu kod jedne dame iz visokog društva, u Los Anđelesu, sa Gretel i Norom. Pred domaćicom je defilovala dugačka kolona odrpane dece i „hoodlums“ (huligana). Šapnuo sam Nori nešto o tim čudnim figurama. Ona je odmah naglas rekla: „Mom prijatelju Tediju se ne sviđa ovde, ima previše Crvenih.“ Očajnički sam pokušavao da izgladim nesporazum, kako pred njom, tako i pred ostalima.

Los Anđeles, početak januara 1944.

Diterle²⁸ je napisao komad pod naslovom „Ispecite Hegelove jaganjce!“ („Backt Hegellämmchen!“)

Los Anđeles, kraj marta 1944.

U areni je, pod mojim zapovedništvom, trebalo pogubiti veliki broj nacista. Trebalo im je odrubiti glave. Dolazilo je do zastoja, iz ovog ili onog razloga. Da bi se sve pojednostavilo, odlučeno je da se svakom prestupniku lobanja smrska pijukom. Onda su me obavestili kako je žrtve obuzeo neopisiv užas pred tako nesigurnim i bolnim načinom pogubljenja. To zverstvo mi se toliko zgadilo da sam se probudio s fizičkom mučninom.²⁹

²⁷ Friedrich Traugott Gubler (1900–1965), švajcarski advokat i novinar, koji je 1931. postao urednik umetničke rubrike dnevnog lista *Frankuter Zeitung*.

²⁸ Wilhelm (William) Dieterle (1893–1972), čuveni nemački glumac, još iz vremena nemog filma (*Faust*, F. W. Murnau, 1926), koji je kasnije napravio karijeru u Holividu.

²⁹ U *Minima moralia*, u aforizmu 33 (*Daleko od vatrene linije*), jednom od retkih koji nose približan datum nastanka („jesen 1944“), Adorno je, nekoliko meseci posle ovog sna, napisao: „... Na pitanje šta treba uraditi s poraženom Nemačkom, mogu da kažem samo dve stvari. Prvo: ni po koju cenu, ni pod kakvim uslovima, ne želim da se nađem među dželatima ili da za njih tražim neki pravni izgovor. Drugo: ne želim da se nađem pri ruci onima koji se, makar i na osnovu zakona,

veoma stara, bila je Elze Herberger.⁶⁷ Pozdravila me je vrlo neusiljeno i s velikom naklonošću: „Tu si, dakle, dragi dečko, sve će biti kao pre.“ Kajzer je seo na sofu. Počeo je da stavlja krupne novčanice između stopala i prstiju na nogama. Onda je stopalima davao napojnice brojnoj posluži. To je bilo objašnjeno time što je svaki dodir s njegovim rukama bio zabranjen. Ostale zvanice sam jedva mogao da razaberem.

Frankfurt, decembar 1964.

Svetu je došao kraj. Pred samu zoru, u sivoj pomrčini, zatekao sam se u velikoj gomili, na nekoj vrsti rampe, s brdima na horizontu. Svi su zurili u nebo. Još uvek napola u snu, pitao sam da li je ovo zaista kraj sveta. Ljudi su mi to potvrdili, kao da je to neka tehnička stvar, za koju su svi bili stručni. Na nebu su se mogle videti tri ogromne, preteće zvezde, koje su pravile jednakokraki trougao. Trebalo je da se sudare sa Zemljom malo posle 11 prepodne. Glas sa zvučnika je najavio: u 8.20, opet će govoriti Verner Hajzenberg (Werner Heisenberg). Pomislio sam: to ne može biti on, kao komentator smaka sveta, to može da bude samo ponavljanje nekog već snimljenog govora. Probudio sam se s mišlju: kraj sveta bi zaista mogao tako da izgleda.

Frankfurt, jul 1965.

Moj lekar mi je rasekao nekoliko čireva. Sanjao sam kako je na račun svakom nadenuo ime. Jedno sam zapamtio: „Smrdljivi čir 'Etida“.

Frankfurt, jul 1965.

Koliš me pita da li hoću da pođem s njima na pogubljenje na električnoj stolici nekoga koga poznaje. Trebalo bi da budem tamo, u znak počasti prestupniku, ali i iz protesta. Naša imena su onda stavljena na spisak čovekovih prijatelja. Pored nas, došao je i L. N. Pogubljenje se dešava u jednoj radio stanici, u dve prostorije, studiju za snimanje i studiju za preslušavanje, iz kojeg može da se gleda kroz staklo. Tamo smo

⁶⁷ Else Herzberger (1877–1962), bliska prijateljica Adornovih roditelja, kasnije pomagala i Valtera Benjamina, za vreme njegovog izgnanstva u Parizu.

Frankfurt, 19. jul 1964.

Sanjao sam kako mi Šolem⁶⁵ priča neku staru nordijsku sagu. Neki vitez se udvarao devojci; bilo je tu raznih peripetija, a on ju je oteo uz pomoć lestvi od užeta. Za tu sagu kažu da je poslužila kao osnova za nemačku narodnu pesmu, „Fuchs, du hast die Gans gestohlen (Lisice, ukrala si nam gusku)“.

Zils-Maria, 4. septembar 1964.

(Malo pre buđenja)

Trebalo je da napišem školski esej o Geteu, u roku od šest sati. Odmah sam shvatio da treba da se usredsredim na neki kompleks od središnjeg značaja. Zato sam se bacio na tumačenje pesme „So laß mich scheinen, bis ich werde“.⁶⁶ Moja teza je glasila: Gete je podario jeziku toliku masu, da njena sila teže u isti mah uvlači u sebe i oslobađa njegov sadržaj. Zapao sam u neopisive teškoće u pokušaju da razvijem tu tezu. Puko zapisivanje svake reči iziskivalo je ogroman napor i izgledalo da traje večno. Za vreme rada, obuzeo me je paničan strah da neću uspeti da napišem zadatak u roku koji sam imao na raspolaganju i da ću, ako moj učitelj ne shvati esej, dobiti lošu ocenu. Bio sam u takvoj panici da sam se probudio.

22. decembar 1964.

Pozivnica od konzula Šuberta, ali ne u njegovu luksuznu vilu već u mnogo skromniji stan, koji je zauzimao ceo sprat, vrlo sličan stanu mog ujaka Luisa, u Ešersajmer Landštrase. Počasni gost: kajzer Vilhelm, u vrlo nepretencioznom izdanju, stariji čovek, s bradom koja je bila u modi pre 1914, brkova i kose ofarbanih u crno. Njegova žena, takođe

⁶⁵ Gershom Scholem (1897–1982), filozof i istoričar, istraživač Kabale i jevrejskog misticizma, najbliži Benjaminov prijatelj. Bio je blizak i sa Adornom, s kojim je, između ostalog, radio i na sređivanju i objavljivanju Benjaminove zaostavštine.

⁶⁶ Stihovi iz Minjonine (Mignon) pesme, doslovno: „Pusti me da samo svetlucam (kao privid), dok ne postanem stvarna“. J. W. Goethe, *Wilhelm Meister Lehrjahre*, deo VIII:2 (Godine učenja Vilhelma Majstera, 1795–1796).

Los Angeles, 2. april 1944.

Gretel mi je rekla: „Znam ko je najnoviji ljubavnik Y. To je Manezman, pronalazač Manesmanove cevi.“³⁰

Los Angeles, 8. jun 1944.

Sanjao sam kako mi Agata i Marija (majka), s velikim uzbuđenjem, pričaju najnoviju priču o Lujzici (Louische).³¹ Sastojala se iz dve rečenice, koje su mi se takođe javile u snu: „Lujzice, hoćeš li da popiješ čašu vode?“ — „Ne, hvala, ionako ću se utopiti večeras.“ Probudio sam se smejući se.

Los Angeles, 1. avgust 1944.

Opet je trebalo da budem pogubljen – kao Pjero Mesečar.³² Ovog puta kao svinja. Trebalo je da me bace u ključalu vodu. Dobio sam uveravanja kako će sve biti potpuno bezbolno, budući da ću izdahnuti pre nego što shvatim šta se dešava. Nisam osećao nikakav strah, samo me čudio jedan tehnički detalj: odmah posle šurenja, trebalo je da sipaju hladnu vodu, kao posle tople kupke. I tako su me bacili u kazan. Na moje neizrecivo zaprepašćenje, nisam odmah umro, ali nisam ni osećao bol. Međutim, verovatno zbog vode koju su dodavali, osećao sam kako pritisak postaje nepodnošljiv. Pomislio sam kako ću zaista umreti, ako se odmah ne probudim. Uspeo sam da se trgnem iz sna, uz ogroman

svete za počinjena nedela. To je duboko nezadovoljavajući i protivrečan odgovor, koji pravi sprdnju i od principa i od prakse. Ali, problem možda leži u samom pitanju, ne samo u meni.“

³⁰ Aluzija na nemačkog giganta iz metalske industrije *Mannesmann* (Düsseldorf, od 1890), nazvane po inženjeru Rajnhardu Manesmanu (Reinhard Mannesmann, 1856–1922), koji je pronašao postupak za izradu bešavnih cevi.

³¹ Louische ili Lujche je zamišljenik lik iz crtica koje Adorno pisao dugi niz godina.

³² „Pierrot lunaire“: ciklus od pedeset pesama belgijskog pesnika Albera Žiroa (Albert Giraud, rođ. Emile Albert Kayenbergh, 1860–1929), *Pierrot lunaire: rondels bergamasques*, iz 1884. Adorno verovatno više aludira na Šenbergovu muzičku adaptaciju, iz 1912: Arnold Schoenberg, *Dreimal sieben Gedichte aus Albert Girauds „Pierrot lunaire“* ili *Pierrot Lunaire*, Op. 21.

napor (bio sam u lošem fizičkom stanju, sa ozbiljnom neuralgijom, ni bolestan, ni zdrav, pošto sam sanjao posetu Luize Rajner,³³ koja je potrajala do kasno u noć).

Los Angeles, 10. avgust 1944.

U društvu Luize Rajner otišao sam na neku vrtu novinarskog bala, u Evropu. Održavao se u nekoj operi, u Frankfurtu ili Beču. Ali, opera je bilo teško oštećena, bez krova, verovatno posle vazdušnog napada, tako da je celo izdanje izgledalo kao neka kulisa. Čak su i slavne ličnosti izgledale prilično odrpano. Jedna od njih, koju sam poznao, kao da se pretvorila u starca. L. se neupadljivo uključila u zabavu, u svojoj svakodnevnoj odeći, dok su ostali bili kostimirani ili nosili maske. Niko je nije prepoznao. Nismo obraćali pažnju na zabavu jer smo bili potpuno obuzeti jedno drugim. Sećam se krajnje slobodnog, otvorenog načina na koji me je gledala pravo u oči. Kada smo se našli u sobi u kojoj je svirala muzika, L. je ustala, lagano, ali odlučno, i ja sam izašao s njom. Ceo događaj se pretvorio u potpuno bestidnu, ali ipak ne i egzibicionističku ljubavnu scenu. Bilo je to više pobjeda nad sadašnjošću, otvoreni čin nestajanja, samozaborav koji prkosi svetu. Probudio sam se ispunjen osećanjem sreće, koje me je držalo i kada sam je kasnije nazvao telefonom.

Los Angeles, 26. avgust 1944.

Sanjao sam kako se brijem uz pomoć jedne proste, ali čudne naprave. Sastojala se samo od jedne staklene cevčice, u obliku slova U, s manje od jednog centimetra u prečniku. Jedan kraj sam zaglavio u usta, a drugim prelazio preko obraza, koji je uklanjao sve dlake, bez ikakvog sečiva, pri čemu nisam osećao ništa. Onda sam na delu cevčice koji je služio za brijanje primetio neku žućkastu tečnost, u kojoj su plutale dlake. Nisam znao da li je ta tečnost bila neka kiselina koja je uklanjala dlake ili samo moja pljuvačka. Ali, odjednom sam se uplašio da mi ta tečnost ne ode u grlo i da ne progutam sve te dlačice, što mi je izgledalo vrlo opasno. Probudio sam se krkljajući od gađenja.

³³ Luise Rainer (1910–2014, 104 godine), nemačko-američka glumica, dobitnica dva Oskara.

„Koji bi tramvaj bio toliko drzak da kaže kako je vozio samo škripe peska radi?“

Robert August Lange, 1839.⁶³

18. oktobar 1963.

Upoznao sam se sa Žanom Koktoom (Jean Cocteau), malo pred njegovu smrt. Pretvorio se u devojčicu, istočnoevropsku Jevrejku.

Baden-Baden, 25. mart 1964.

Jedan psihoterapeut hoće da održi predavanje o Šubertu, iz ugla svoje discipline, u nekom veoma velikom hotelu. Govornica ima zavesu s prednje strane i podseća na lutkarsko pozorište. Velika sala odjednom poprima izgled neke seoske gostionice, kao što je *Frankfurter Hof* u Kronbergu. Barski pijanista, u odrpanom smokingu i isflekanom košulji s mekom kragnom, počinje da drnda neki rasklimatani, raštimovani klavir. Posle nekoliko uvodnih akorda, psihoterapeut započinje sa svojim pijanim, falširanim izvođenjem „Ich schnitt es gern in alle Rinden ein“,⁶⁴ na usiljenom bečkom dijalektu, tačnije, otakrinškom (Ottakring), kao da je reč o nekoj „Fiakerlied“ (Fijakerska pesma). Hteo je da napravi pravi štimung. Kao u Holivudu, razlika između Šuberta i operete se zamagluje. Obuzeo me je neopisiv bes. Potražio sam goste hotela, koji se opet pretvorio u veliki hotel, s bezbroj manjih soba, u kojima su gosti sedeli po manjim grupama. Spopao sam ih sa argumentacijom da je to izvođenje toliko varvarsko da svi oni koji ga tolerišu i sami postaju varvari. Bio sam uspešan u tome. Udružili smo snage i prebili psihoterapeuta na smrt. Toliko sam se uznemirio da sam se probudio.

⁶³ Izmišljen citat, a *Projekat Pasaži* je prvi put objavljen tačno dvadeset godina posle ovog sna, 1982. Adorno ovde koristi jedan od radnih naslova, „Passagenarbeit“ (Rad o pasažima). Walter Benjamin, *Das Passagen-Werk (1927–1940)*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1982.

⁶⁴ „Voleo bih da urežem u svako stablo...“, iz pesme „Ungeduld (Nestrpljenje)“, iz Šubertovog ciklusa *Die schöne Müllerin* (1824).

izvedem dovoljno precizno. Pored toga, označena oblast je počinjala na sredini jedne linije i završavala na sredini druge, što znači da sam morao da premerim i sićušna dodatna rastojanja i onda ih oduzmem od totala; to je izgledalo kao najpipaviji deo zadatka. Na naslovnoj strani brošure, ispod imena autora, koje nisam zapamtio, bila je ispisana reč „student“. Verovao sam kako imam pravo da to razmotrim sa Leu, iako, od trenutka kada sam se posvetio zadatku, nisam smeo ništa da je pitam. „Ovo je očigledno radio neki siroti student“, rekao sam, kao da je to nešto veoma značajno za celu stvar. „Da, dirljivo“, rekla je Leu; bilo nam je drago što se slažemo oko toga. Nastavio sam sa čitanjem i ispod reči „student“ sada sam video reči „Stari katolik“. Setio sam se da su Stari katolici bili grupa koja se otcepila od crkve, kada je Pije IX proglasio papsku nepogrešivost. Boršura je morala biti neki antipapski spis, a distrikt o kojem je bila reč, Vatikan. Sada sam shvatio značenje mape Pariza: Vavilon greha. Ceo projekat je imao ezoterični smisao, za čije su mi dešifrovanje smatrali sposobnim: kolika je površina pakla? Otkrio sam Leu nešto od svog otkrića i ona je izgleda bila zadovoljna mojim napretkom. Posle toga, bacio sam se na posao s novim elanom. Našao sam se usred nekih veličanstvenih ruševina, možda Karakalinih termi. Oslanjajući se na zdrav razum, napravio sam grubi proračun, da ne bih odstupio od zadatih dimenzija i da bih odmah stekao predstavu o približnoj veličini cele oblasti. Onda me je neko prekinuo. Ispostavilo se da je to bio drugi kandidat, ugledni naučnik. Počeo je da mi se podsmeva, pre svega zato što je zadatak bio tako prost, ali i zato što se, kako je rekao, u njemu krila klopka, u koju ću neminovno upasti. To me nije ni najmanje omelo: on u stvari nije mislio ništa loše, to je samo bio njegov manir, ali me je opet toliko nervirao da sam se probudio. Trebalo mi je neko vreme da shvatim da je sve bio san.

Frankfurt, 18. septembar 1962.

Držim u rukama primerak štampane verzije Benjaminovog *Rada o pasażima*, iako nije jasno da li ga je on završio ili sam ga sam rekonstruisao, na osnovu beleški. Gledao sam ga s nežnošću. Jedan naslov je glasio: „Drugi deo“ ili „Drugo poglavlje“. Ispod je stajalo geslo:

Los Angeles, 3. septembar 1944.

Dugo sam ležao budan, ispunjen tugom i razočaranjem. Neka kola su projurila pored kuće; još uvek sam mogao da čujem škripu kočnica, dok su se približavala bulevaru San Visente. Odmah posle toga, usnio sam jedan od onih malih, metalnih diržabala, koji su pre rata leteli iznad Njujorka i nosili reklame, kako proleće tik iznad naše kuće, samo što mu je motor grmeo kao avionski i što je neverovatnom brzinom proleteo tako blizu krova da sam se uplašio kako će odneti kuću sa sobom. To se neće dobro završiti, pomislio sam, i istog časa diržabl, koji se već lelujavao na znatnoj visini, uleteo je u kovitlac. Onda se izvrnuo i stropoštao na neku ledinu. Pošao sam ka njemu, navodno da bih pomogao ili pozvao pomoć, ali u stvari samo iz radoznalosti, najviše zato da bih buljio u žrtve. Ali, pre nego što sam stigao da nekog obavestim o tome – još sam bio veoma daleko od mesta nesreće – veliki broj ljudi, obučeni kao tehničari, već je stajao oko olupine i rasčišćavao ostatke. Čak im je uspelo da izvuku jednog čoveka, koji je bio smrtno ranjen, ali još živ. I dok je izgledalo kao da pokušavaju da ga spasu, ljudi su ga ljutito vukli – njihov čin spasavanja nije se mogao razlikovati od načina na koji su se makiji obračunavali sa saradnicima Nemaca, o čemu su pisale novine. Umirući čovek se prenuo i kriknuo, „Vode, vode“, a zatim, „Umirem od žeđi“, što je ponovio nekoliko puta. Potpuno ravnodušan, pomislio sam kako u takvoj situaciji niko ne bi rekao, „Umirem od žeđi“. On je samo video kako je to uobičajeno za ljude koji umiru od opekotina i zato je to ponavljao. Kada sam se uverio da je izdahnuo, nastavio sam da mirno spavam.

Berkli, 17. oktobar 1944.

Naknadno prepisano sa razglednice za Gretel. Bio sam na zabavi, s nekoliko članova porodice Germant: Orijanom, baronom Šarlisom i Princezom.³⁴ Orijana je izgledala predivno, ali je nosila naočare. Pozdravila me je rečima, „Moja rođaka Mari“ – to jest, Princeza – „htela je da vas pozove da probate njenu novu votku. Međutim, rekla sam joj da

³⁴ Likovi iz Prustovog romana, *U potrazi za izgubljenim vremenom*, tom *Oko Germantovih* (Marcel Proust, *À la recherche du temps perdu*, 1913–1927, *Le côté de Guermantes*, 1920–1921).

ste poznavalac vina, ali ne i stručnjak za žestoka pića. Zato je otkazala poziv. Ali, ona je toliko glupa, da ništa niste propustili.“ Palamed (baron Šarlis), naočiti, stariji muškarac, sve vreme se bezočno smeškao, a onda je Princeza započela razgovor, koji sam zaboravio.

Fragmenti, Los Anđeles, oktobar 1944.

Velika zabava, na kojoj je bio i Trocki. Stajao je usred grupe mlađih sledbenika, kojima je držao predavanje, na vrlo živahan i prilično autoritaran način. Postavilo se pitanje da li bi ga trebalo opomenuti. Glasao sam za, naglasivši kako ne bi trebalo da priča o politici, ali da ipak ne bi bilo elegantno prekidati tako uglednog gosta. — U jednom inače potpuno razrušenom nemačkom gradu, ugledao sam ogromni, potpuno zacrnjeni, crkveni toranj. Oduševljeno sam viknuo, „Katedrala, dakle, i dalje stoji“, da bi mi onda bilo rečeno, „To još nije Frankfurt, to je Magdeburg.“ — Veoma lepa brineta me ljubi, s velikim umećem. Ali, insistira da za vreme ljubljenja ne vadi cigaretu iz usta.

Los Anđeles, 23. novembar 1944.

Rečenica, „Mit dvadesetog veka je Lujzica.“

Los Anđeles, 20. januar 1945.

Još jedan san iz bordela. Dešava se u Parizu. Ali, kuća je veličine i visine nekog njujorškog oblakodera, kao što je zdanje RCA. Zatekao sam se u gomili muškaraca i žena. Pored Gretel – čijeg sam prisustva bio svestan, a da je u stvari nisam video – tu su bile i moja majka i Maidon.³⁵ Pošli smo na više spratove, ogromnim, ekspresnim liftom. Peo se velikom brzinom, bez zaustavljanja. Mora da smo bili makar na šezdesetom spratu, kada se zaustavio, ali sve je bilo namešteno tako da niko ne može da vidi broj sprata. Dok smo se vozili, zapanjeno sam gledao veoma lepu, mladu Jevrejku, crne kose, koja je upravljala liftom. Upitao sam je da li i ona zna nešto o bordelu. Ljubazno, ali odrešito mi je odgovorila kako nikada

³⁵ Maidon Horkheimer, žena Maksa Horkhajmera (Rose „Maidon“ Horkheimer, 1887–1969).

Frankfurt, 10. oktobar 1960.

Ukazao mi se Krakauer. Dragi moj, to da li pišemo knjige, da li su one dobre ili loše, sasvim je svejedno. Čitaće ih godinu dana. Onda će dospeti u biblioteku. Onda će doći rektor i razdeliti ih među svojimima.

Frankfurt, 13. april 1962.

Trebalo je da polažem ispit, usmeni ispit iz geografije, samo ja, među velikim brojem ispitanika; verovatno na univerzitetu. Rečeno mi je kako je to privilegija, na osnovu drugih mojih dostignuća. Ispit sam polagao kod Leu Kašnic.⁶² Ona me je upoznala sa temom. Moj zadatak je bio da utvrdim koju je oblast zauzimao određeni, precizno definisani deo grada, na osnovu starog opisa grada Rima, iz jednog sivog, meko uvezanog oktava. Dobio sam sledeći pribor: žuti sklopivi lenjir, mali i veliki blok papira, olovke. Tu se nekako našla i jedna mapa, ali već na prvi pogled bilo mi je jasno da ne predstavlja Rim nego Pariz. Na njoj je bio iscrtan jednakostranični trougao, sa Senom u osnovi i Monmartrom na vrhu. Imao sam osećaj da je taj trougao deo grada iz zadatka. Leu je trebalo da me kontroliše dok sam radio zadatak, ali samo mi je rekla da počnem, jer nema mnogo vremena. Na prvi pogled, zadatak je bio smešno prost, kao da su mi dali da uradim nešto što nije zahtevalo moje znanje i sposobnosti već samo marljivosti i pedantnost. I tako sam se bacio na posao, krajnje racionalno, kao da sam budan. Ali, onda su počele teškoće. Pre svega, nije mi bilo jasno da li je trebalo da izračunam površinu prostora iz štampanog opisa – što je nesumnjivo bio slučaj, u načinu na koji je problem bio postavljen; ili je, što je meni izgledalo razumnije, trebalo da izračunam površinu samog distrikta. Ali, na osnovu principa da se treba držati onoga što je doslovno rečeno, a možda i zato što mi je alternativna mogućnost delovala suviše problematično, opredelio sam se za prvo tumačenje. Trebalo je, naime, da pomoću lenjira izmerim visinu i širinu štampanog opisa i pomnožim brojeve. S obzirom na moj slab vid, sumnjao sam da ću to moći da

⁶² Marie Luise Kaschnitz (1901–1971), jedna od vodećih posleratnih nemačkih književnica i pesnikinja. Družila se sa Adornom, po njegovom povratku u Nemačku. Kraće vreme predavala poeziju na Frankfurtskom univerzitetu.

naime, njegovu apsolutnu nevidljivost (?), čime u stvari izdaje duh, jer ga odaje svetu čula. Onda sam se probudio.

(Drugi san)

Mora da sam osetio strahovitu potrebu da se pomokrim, dok sam još spavao. U svakom slučaju, tražio sam mesto na kojem bih mogao da se olakšam; osećao sam se krajnje neprijatno; u stvari, bio sam očajan i plašio se da neću moći se kontrolisem. Onda sam pronašao veliki, beli, elegantni toalet, u nekom velikom hotelu, možda *St Francis* u San Francisku. Šokirao sam se kada sam video da su u njemu u toku pripreme za žensku zabavu, verovatno pri nekom ženskom klubu. Sve je bilo ukrašeno, redovi stolica bili su postavljeni kao za koncert, a pisoari su bili okićeni vencima, cvetnim aranžmanima i ružama. Posluga je užurbano prolazila. Ali, više ništa nije moglo da me zaustavi. Međutim, količina urina koji je pokuljao iz mene bila je toliko velika da se prelio iz posude i preplavio celu svečanu salu. Tome nije bilo kraja i probudio sam se užasnut.

16. jun 1960.

Noć pre nego što ću otputovati (za Beč), sanjao sam kako razlog zašto ne mogu da se odrekнем metafizičke nade nije to što se držim života, već to što želim da se probudim pored G.

Beč, 26. jun 1960.

Preksinoć sanjam kako je jednog dana bilo potpuno mračno. Po prvi put od postanka sveta, sunce nije izašlo. Bilo je različitih objašnjenja: prema jednim, kraj sveta je bio blizu, po drugima, iznad Londona je eksplodirala atomska bomba i čađ koju je podigla proširila se preko celog sveta i pomračila ga. Izašao sam napolje i ugledao prostrani, brežuljkasti, neopisivo spokojni predeo. Ležao je preda mnom pod mesečinom, iako se mesec nije mogao videti. Krajnje utešno. San je očigledno imao veze s mojim susretom sa Helenom Berg.⁶¹

nije bila tamo, kako gleda svoj posla i inače vodi vrlo strog život. „To je jedini način da izađete na kraj s takvim stvarima.“ — Sprat na kojem smo se zaustavili izgledao je vrlo prostrano, iako me je u isti mah podsetio na neki berlinski pansion. Prošli smo kroz niz prostorija, dok nismo stigli do velike recepcije. Bila je sva u žutom, ali na vrlo elegantan i pristojan način. Kada sam na to skrenuo pažnju svojoj majci, ona je iznela vrlo blaziran komentar, u maniru svetske žene – ništa posebno, u mladosti je videla mnogo takvih mesta. Prilično oskudan broj ljudi u prostoriji kao da je govorio kako se očekuje još gostiju, kao za neki obilazak. Pored moje majke sedela je puritanski obučena žena, koja je netremice zurila ispred sebe; podsetila je me na gđu K. M. Bila je to vlasnica bordela. Moja majka je prigušenim glasom rekla kako je dobro poznaje, iako žena nije ničim pokazivala da je prepoznaje. Majka je dodala kako je još u njenoj mladosti porodica te posrnule žene bila na lošem glasu. Posle nekog vremena, druga žena, koja je takođe pripadala osoblju kuće, obratila nam se i pozdravila nas. Bila je visoka, obučena u crno (s belom kragnom i manžetama) i izgledala nekako rastopljeno. Podsetila me je na gđu Fišer, stanodavku mojih roditelja. Objasnila nam je kako je rukovodeći princip njene kuće da gosti treba sami da se zabave. Svako može da doprinese nečim; na raspolaganju smo imali i prvoklasni klavir. Svako ko bi hteo da izvede nešto drugo, trebalo je samo da pozvoni na svoje zvonice. Samo je htela da nas upozori da ne pravimo nikakvu pometnju; uvodna predavanja često izazivaju nepodnošljivu larmu i to svima smeta. Nastavila je s pričom o Hajdegeru – možda je čak preporučila neki njegov tekst za predavanje. To je izazvalo buru negodovanja u grupi jevrejskih proizvođača odeće ili čitalaca časopisa *Aufbau*.³⁶ Prava je drskost, rekli su, očekivati od njih da se na ovakvom mestu bave tako teškim i zahtevnim štivom. Pošto je teatralno izrazila svoj protest, u maniru pravog predstavnika narodnog gneva, ta grupa je napustila bordel. Naša grupa je onda pošla u neku vrstu obilaska. Došli smo do prvog velikog predvorja, uređenog kao kafeterija; stolovi i stolice su imali metalni odsjaj. Posle toga, svuda

³⁶ *Der Aufbau*, časopis jevrejskih emigranta iz Nemačke, osnovan 1934, u Njujorku. U tom časopisu je i Adorno, još 1942, objavio prva tri „američka“ sna iz ove zbirke, pod naslovom „Träume in Amerika. Drei Protokolle“ (Snovi u Americi. Tri protokola; *Der Aufbau*, Vol. VIII – No. 40, October 1942, str. 17).

⁶¹ Helene Nahowski Berg (1885–1976), žena Albana Berga (f. 34).

je bilo samo veštačko svetlo. Maidon je rekla kako neće ići dalje, ostaće tu gde se zatekla, i sela za mali sto, zajedno s mojom majkom i još nekim osobama. Pridružile su im se i neke dame iz kuće, privlačne, ali obučene kao da su u dubokoj žalosti. Mene je spopao neki nesnosni kelner, koji je stalno ponavljao: „Vous prenez un seltzer, Monsieur, vous prenez un seltzer.“³⁷ (Žena koja nam se prethodno obratila, takođe je govorila na francuskom, ali je onda prešla na nemački, možda kada je shvatila da se grupa sastoji uglavnom od emigranata.) Okrenuo sam se prema svodniku koji je tu radio i koji je ličio na Adolfa Menžua (Adolphe Menjou), i upitao ga da li će nam sada pokazati devojke, tako da možemo da izaberemo. Odgovorio mi je kako su mu to često predlagali – poslednji put dr M. U ovoj kući, međutim, svako mora da se postara za sebe. Onda smo došli do intimnog odeljenja. Najviše je podsećalo na spavaća kola u američkim vozovima. Uski hodnik prolazio je između kabina, koje su umesto čvrstih zidova imale samo crvene zavese, kao da su tek nedavno postavljene. Sve kabine bile su zauzete, a iz jedne od njih dopirao je razgovor. Ljutito sam razmišljao: ovde čovek mora da uzme prvu devojku koja bude na raspolaganju, ma koliko bila odbojna, nema slobode izbora. Onda me je, međutim, zapanjilo to što su kabine u stvari više ličile na improvizovane pozorišne garderobe nego na spavaća kola. Zavese u bile samo ovlaš navučene, ne i čvrsto zatvorene. Oprezno sam provirio kroz jedan prorez. Nisam mogao da vidim da li je unutra neki muškarac, ali ugledao sam neku visoku ženu, potpuno obučenu, u tamno smeđoj bundi, koja je stajala ispred velikog ogledala i šminkala se. Ista scena se moga videti i u narednoj kabini, kao i u svim ostalim kabinama u koje sam provirio. Na kraju je neki stari francuski gospodin, sa sedom, kozjom bradicom, kao Anatol Frans, izleteo iz jedne od kabina, van sebe od besa, ali nije rekao ništa. U tom trenutku sam shvatio da u ruci i dalje držim svoj stari, odrpani, nemoderni šešir, od velura ili pliša – u svakom slučaju, bila je to neka vrsta umetničkog šešira. Okrivio sam šešir za frustrirajući tok svoje avanture i probudio se.

³⁷ „Da li želite mineralnu vodu, gospodine, da li želite mineralnu vodu.“

celu gimnaziju. Odvratni, stari profesor muzike, g. Veber, i jedan mlađi kolega, odali su mi počast. Onda je usledio veliki svečani bal. Plesao sam sa ogromnom, žuto-smeđom dogom – u detinjstvu mi je jedan takav pas mnogo značio. Hodao je na zadnjim nogama i nosio frak. Potpuno sam se prepustio dogi i, kao neko krajnje netaalentovan za ples, imao osećaj da po prvi put u životu zaista plešem, sigurno i nesputano. Tu i tamo bismo se poljubili, pas i ja. Probudio sam se izuzetno srećan.

28. januar 1959.

Bio sam u nekoj maloj, kružnoj sobi, s veoma visokom tavanicom. Nekoliko ljudi je sedelo u krug: najmoćniji ljudi na svetu. Bili su to ključni pregovori pred izbijanje nuklearnog rata. S vremena vreme, neko bi ustao, bez ijedne reči, i onda opet seo. Pomislio sam: igraju poker. Svi su imali svetlocrvena lica. Odjednom mi je nešto što nisam mogao da utvrdim reklo da je pala odluka u korist rata. Probudio sam se s mišlju kako se treba pomoliti da nešto preživi. — Nekoliko dana kasnije, ugledao sam noćno nebo prekriveno belim, letećim znacima, koje su ljudi bez daha posmatrali. Jedna od njih je iznenada označio istu odluku.

Frankfurt, kraj decembra 1959.

San o pogubljenju. Odsecanje glave. Nije jasno da li je trebalo da mi odseku ili giljotiniraju glavu. Ali, da bih bio miran, stavili su me u neki žljeb. Oštrica mi je grebala vrat, neprijatno, probe radi. Zamolio sam dželata da me poštedi toga i što pre završi s tim. Usledio je udarac, ali nisam se probudio. Glava mi je bila u jarku, zajedno sa mnom. S velikim uzbuđenjem čekao sam da vidim jesam li još uvek živ ili će za koji trenutak nestati svaka misao. Uskoro je, međutim, bilo jasno da sam nastavio sa životom. Primetio sam da sam potpuno bestelesan i odvojen od svoje glave, a opet prisutan. Izgledalo je i da sam sposoban za opažanje. Ali, onda sam, na svoje zaprepašćenje, shvatio da je svaki kanal kroz koji bih mogao da se pokažem ili komuniciram potpuno odsečen. Pomislio sam kako je ono što verovanje u duhove čini besmislenim to što potiskuje ključni faktor, glavnu odliku čistog duha,

video da li je došla moja devojka, ali nisam mogao da je vidim. S druge strane, U. je ležala na nekoj vrsti građevinske skele, dok se H. muvao oko nje. Brzo sam otišao do G., koja je sedela pored gđice H. Odmah mi je objasnila, vrlo značajno, kako ju je gđa Š. zamolila da mi prenese njeno najsrdačnije zbogom. Još u snu sam shvatio da je to bila E. i probudio se uz smeh. (Prava poslastica za psihoanalitičare.)

Zils-Maria, 21. avgust 1958.

Koncert u frankfurtskom muzeju. Na programu je bio Bramsov *Violinski koncert*, ali svirao ga je Serkin (Rudolf Serkin, ili Sjorkin, 1903–1991), pijanista. Prepoznao sam delo, notu po notu, i on ga je zaista strogo sledio. To je očigledno bilo virtuozno, klavirsko izvođenje, koje je mogao da napiše samo Brams lično. Sve je bilo apsolutno verno originalnom delu, osim vrlo čudne izmene negde na početku razvojnog dela, koja je potpuno odudarala od Bramsovog stila. U tom trenutku, Serkin se obratio publici: „Ovo je prvi čin“, naglašavajući poslednji slog, možda kao neki Mađar. Onda je nastavio na taj svoj neobični način, ponavljajući na početku svakog novog segmenta: „Ovo je drugi čin, ovo je treći čin.“ Publika je počela da se vrpolti, da bi onda prasnula u smeh. Serkin se razbesneo i rekao: što se mene tiče, možete svi da idete kući. Posle toga, ljudi su zaista počeli da napuštaju salu, prvo pojedinačno ili u parovima, onda u grupama. Samo je nekoliko avangardista, među njima i Koliš (Kolisch),⁶⁰ izazivački aplaudiralo. Na kraju je bradati predsednik Muzejskog društva demonstrativno ustao, zajedno sa svojom suprugom, i rekao kako daje ostavku na svoj položaj.

Polovina septembra 1958.

Preko dana: pozvao me je direktor moje gimnazije, koja se sada nosi ime Barona fon Štajna (Freiherr-vom-Stein-Schule, Frankfurt), da bih na neki način doprineo zbirci prigodnih radova, povodom njene pedesetogodišnjice. San: ceremonija na kojoj mi svečano predaju na upravljanje

⁶⁰ Rudolf Kolisch (1896–1978), avangardni violinista. Adornov veliki prijatelj i brat Šenbergove druge žene, Gertrud Kolisch (1898–1967). Imao je sopstveni gudački kvartet, s kojim je među prvima izvodio dela Šenberga, Berga i Veberna.

Los Angeles, 31. mart 1945.

Pošto sam na radiju čuo najavu za Ajzenhauerovog poziva Nemcima da polože oružje, zaspao sam popodne i sanjao da se nalazim u južnoj Nemačkoj, u nekoj velikoj sobi, sa isturenim prozorom koji je gledao na pijacu, u Vircburgu ili Amorbahu. Noć je bila topla – mnogo toplija nego što su inače u Nemačkoj. Nebo je bilo tamno zeleno-plavo, u nijansi koja se može videti samo na scenskim dekoracijama. Sastojalo se od bezbroj malih, sjajnih zvezda, koje su, međutim, bile poredane pravilno i pri tom bile identične. Okrenuo sam glavu da bih bolje video taj prizor, ali kada sam to uradio, taj raspored, sličan tapetama, pokrenuo se pred mojim očima, kao u nekom filmu. U snu sam pomislio: to je nemoguće, zvezde nisu iste veličine i nisu poredane pravilno. Zato sam ih pažljivije pogledao. Na svoje zadovoljstvo, otkrio sam grupu zvezda – sazvežđe – koja je odstupala od opšteg obrasca. Sastojala se od većih i sjajnijih zvezda. Svaka od njih je u stvari izgledala kao električna sijalica. U isto vreme, napor koji je izisikivalo gledanje u njih i moj skepticizam u snu, naterali su me da se probudim. Sve je trajalo samo jedan tren. San me je učinio *krajnje* srećnim; vrlo živopisno.

Los Angeles, 14. jul 1945.

Scena pogubljenja. Ostalo je nejasno da li su žrtve fašisti ili antifašisti. U svakom slučaju, bila je to gomila nagih, atletski građenih mladića. Ali, izgledali su kao sopstvena poprsja, metalno-zelena. Pogubljenje se odvijalo kao neka vrsta samoposluživanja. Svako bi prišao automatskoj giljotini, bez nekog jasnog reda, i izlazio iz nje bez glave, zateturao se još par koraka i onda srušio. Sećam se jedne mlade osobe, dečaka, koji se kao u šali gurao da bi došao do ulaza u giljotinu, ispred jednog krupnijeg muškarca koji je prilazio sa strane, kao da želi da ovome otme pogubljenje ispred nosa. Posmatrao sam pokrete obezglavljenih muškaraca i mislio kako bi trebalo da utvrdim da li su još uvek svesni i da li, kao što se meni činilo, imaju osećaj da ne bi trebalo da padaju jedni preko drugih. Pažljivo sam posmatrao jednog mladića. Posle par koraka, prevrnuo se nekoliko puta, kao da izvodi salto, i pao preko drugog leša. Sve bez ijedne reči ili nekog drugog zvuka. Posmatrao sam to bez

ikakvih osećanja, ali probudio sam se sa erekcijom. (Išli su na giljotinu jedan za drugim, kao da nešto vežbaju. Uglavnom: utisak da je reč o nekoj gimnastičkoj vežbi.)

Los Andeles, 17. avgust 1945.

Vrlo crni petak. Pre nekoliko nedelja imao sam san i to što sam sanjao izgledalo mi je toliko važno, kao da od toga sve zavisi i kao da sam time prodro do najdublje tajne uzaludnosti postojanja. Onda sam zaboravio san. Pre nekoliko dana, u ponorima najgore depresije koja me je zadesila još od zime 1942–43, imao sam isti san ili, tačnije, sanjao kako se prisećam delova prvog sna. Najveći deo sam zaboravio, ali hteo sam da sačuvam jadne ostatke kojih sam mogao da se setim, u nadi da ću se jednog dana prisetiti još nečega. Putovao sam u Beč, u posetu Albanu Bergu,³⁸ o čemu sam se dogovorio s njim pre dan ili dva. Po dolasku, obavešten sam da je umro. Ili sam dobio telegram ili sam ga zvao ili su me obavestili telefonom. Ne razmišljajući o smeštaju, počeo sam da žurno koračam – kao kada čujemo najgoru moguću vest; tada ne pomišljamo na neko prevozno sredstvo, da uzmemo taksu, nego samo krećemo peške, kao da je u tim ekstremnim situacijama vlastito telo jedino pouzdano. Hodao sam besciljno, u velikom luku oko grada, približno u liniji bulevara Girtel (iako nisam pošao sa Vestbanhofa, gde bih normalno stigao). Ništa od onoga što sam video nije me podsećalo na Beč: preovlađivale su smeđe kuće i kolibe, možda drvene. Izgledalo je kao hodam pored zavese od kiše, ali sunce je bilo visoko u nebu i osvetljavalo izmaglicu, kao da mi pokazuje put. (Osećao sam kao da treba da probijem put uprkos nekom velikom pritisku, koji sam, međutim, uspeo da nadjačam.) Vlažno zelenilo je svetlucalo i imao sam osećaj da je ono što vidim izuzetno lepo. Ali, u isto vreme sam znao da je sve iluzija, da je sve izgubljeno, sada kada je umro, i da više nema

³⁸ Alban Berg (1885–1934), austrijski kompozitor, uz Arnolda Šenberga i Antona Veberna, najznačajniji predstavnik Druge bečke škole („Zweite Wiener Schule“ ili „Neue Wiener Schule“). Adorno ga je neizmerno cenio i vodio s njim vrlo intenzivnu prepisku. (Theodor W. Adorno, Alban Berg: *Briefwechsel 1925–1935*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1997; Theodor W. Adorno and Alban Berg: *Correspondence 1925–1935*, Polity Press, Cambridge, 2005.)

7. jun 1957.

Sanjao sam da sam u koncentracionom logoru. Čuo sam kako grupa jevrejske dece peva pesmu, s tekstem: „Našu dobru mamicu još nisu obesili.“ (Napomena: J. svoju majku zove mamica.)

25. jun 1957.

Opet treba da budem raspet. Pomaže mi grupa savetnika. Tasilo fon Winterfeldt⁵⁸ me pita da li sam već bio raspet. Objašnjava mi kako je raspinjanje na krst vrlo neprijatno. Morao bih da malo vežbam, da bih poboljšao cirkulaciju i tako sprečio ukočenost i grčeve. Dok pokušavam da mu objasnim kako to i jeste svrha raspinjanja, budim se.

Zils-Maria,⁵⁹ 23. avgust 1957.

Koncert koji treba da se održi u glavnoj sali univerziteta. Ali, to ipak nije glavna sala već blede crveni muzički salon. Pristup je bio težak, zato što je pod bio prekriven srčom. Da bih se probio, uradio sam najgluplju stvar na svetu: izuo sam se i hodao samo u čarapama. Tako sam stigao do prednjeg dela. Tamo je sedeo rektor. Potanko mi je objasnio kako je prvobitno radio na romantičarskoj filozofiji prava: Otmar Špan (Othmar Spann). Skrenuo sam mu pažnju na srču. Rekao sam kako su je napravili ljudi koji su prethodno iznajmili prostoriju. A on je, kao glava kuće i pravnik, bio u prilici da preduzme zakonske mere. Priznao je kako mu to uopšte nije palo na pamet, ali je rekao da sam potpuno u pravu. Onda sam, prilično unezvereno, osmotrio prostoriju da bih

⁵⁸ Verovatno Tassilo (Thassilo) von Winterfeldt (1934–2003), sin Tatjane von Winterfeldt (1907–1981), koja je na nemački prevela autobiografiju Adornove američke ljubavi, filmske zvezde Luli (kao Luli Kollman, *Come, take my hand*, 1949; na nemačkom, *Luli: Du bist wunderbar...*, 1951; videti f. 25).

⁵⁹ Sils-Maria, seoce iz okruga Sils im Engadin, u južnoj Švajcarskoj. Poznato po „Ničevoj kući“, u kojoj je ovaj provodio leta 1881. i 1883–1888. Adornovo omiljeno odmaralište, koje je u jednom pismu Horkhajmeru opisao kao „pravo *topos noetikos* (noetos)“ – ili „duhovno mesto“, „svet misli“, itd. (pismo od 27. XII 1949). Svoja razmišljanja o tom mestu i Niču, Adorno je izneo i u tekstu „Aus Sils Maria“, *Ohne Leitbild: Parva Aesthetica*, 1967, str. 48–51 (*Gesammelte Schriften*, vol. 10, II deo, str. 326–329).

9. januar 1956.

Setio sam se jednog kompleksa. Bio sam u nekom gradu srednje veličine, i vozio se od stanice putem koji mi je delovao vrlo poznato. Bio je to deo grada s mnogo restorana, u kojima se moglo dobro jesti, iako pomalo otrcanih. U jednom od njih upoznao sam devojkicu, na granici prostitucije. Crnka, veoma privlačna, a da u stvari nije bila lepa. I onda sam tamo uvek spavao s njom. Ta zbivanja su tako snažno delovala na mene, da sam se ponekad pitao nisam li ih zaista doživio. To je upravo onaj obrazac koji deluje kada nekog obuzme ludilo.

24. januar 1956.

Posle dana ispunjenog ludim nadama i najdubljom depresijom, našao sam se na otvorenom, ispod neopisivo tmurnog neba, punog uskomešanih oblaka. Slutilo je na katastrofu. Iznenada se pojavilo neko svetlo, slično munji, ali više žuto, a manje sjajno. Dopiralo je iz određene tačke i brzo nestalo ispod ili iznad oblaka, ali ne tako brzo kao bljesak munje. Rekao sam da je to uragan, a neko je to potvrdio. Usledilo je otegnuto, nejasno brujanje, sličnije odjeku eksplozije nego grmljavini; osim toga, ništa drugo se nije dogodilo. Pitao sam da li je to sve i opet mi je to neko potvrdio. I dalje veoma uzbuđen, ali u isti mah smiren, probudio sam se. Bila je mrkla noć; onda sam opet zaspao.

Frankfurt, 18. novembar 1956.

Sanjao sam katastrofalni požar. U kosmičkom plamenu, svi mrtvi su na nekoliko sekundi poprimili svoj prvobitni izgled i tada sam shvatio: tek sada su stvarno mrtvi.

Frankfurt, 9. maj 1957.

Na koncertu sa G., na kojem slušamo sjajno vokalno izvođenje – verovatno neki hor. U njemu je istaknutu ulogu imao jedan majmun. Objasnio sam G. da je to majmun iz *Pesme Zemlje* (G. Mahler, *Das Lied von der Erde*, 1909), koji je izašao odatle da bi ovde nastupio kao gost, u skladu sa uobičajenom praksom.

spasa. Probudio sam se s mišlju kako nikada neću uspeti da prebolim Albanovu smrt: sve do tog sna, njegova smrt mi nije ni bila stvarna.

Postskriptum za ovaj san

Često imam sličan san o *Parizu*. Idem u dugačku šetnju, daleko uz levu obalu Sene. Za razliku od stvarne reke, reka u mom snu ima bezbroj okuka. Na jednoj okuci, iznenada, neočekivano, ugledam celu panoramu grada ispred sebe, ali sabijenu u minijturni prostor. Izgleda kao džinovski, starinski skup utvrđenja, s nekoliko velikih industrijskih blokova u sredini (od kojih dva simetrična). Znam imena svih zdanja, svih ulica, svakog parka. Sva poznata mesta: Madlen, Veliki bulevari. Luksemburški park, a naročito Notr Dam i Ostrvo Sen-Lui. Ali, sva zdanja koja nose ta imena uglavnom ne liče na ona koja znam već kao da su zamenjena nekim mnogo starijim. Svestan sam razlike čak i dok sanjam, možda sa idejom da to najzad i nije pravi Pariz. Sve je obasjano svetlošću kao za vreme pomračenja sunca; kao na El Grekovoju slici Toleda. Celu scenu prožima ista beznadežna tuga, kao i moju posetu Beču.

Los Angeles, 19. septembar 1945.

Otac me je upitao, „Da li znaš poreklo imena Drajfus?“ Odgovorio sam, „Verovatno potiče od nekog predmeta iz jevrejskog hrama, od 'tronošca'.“ (*Drei*, na nemačkom, tri; *fuss*, noga, stopalo.) „Grešiš“, rekao je otac. Onda je počeo da mi objašnjava kako je u Frankfurtu, u srednjem veku, postojalo pravilo koje je ograničavalo visinu kuća. Neke kuće su mogle da budu tri stope (drei Fuss) više od ostalih, na osnovu određenih privilegija. Veliki broj frankfurtskih Jevreja uzeo je prezime Drajfus (Dreyfuss) po takvim kućama.³⁹ Pre samo nekoliko meseci i on je, naime, moj otac, bio u prilici da kupi jednu od tih kuća ili da jednu u ulici Šone Ausiht dozida za tri stope. Koštala bi svega 60.000 maraka. Ali, propustio je tu priliku i sada od toga nema ništa.

³⁹ Napomena urednika nemačkog izdanja: „Naravno, reč je o etimologiji iz sna. Danas se veruje da prezime Dreyfus (u nemačkoj verziji sa dva 's') verovatno potiče od jednog toponima, od grada Trier, u Rajnskoj oblasti, verovatno na osnovu njegovog francuskog naziva, Trèves.“ Prema drugim tumačenjima, to prezime, zaista često među Jevrejima iz Rajnske oblasti, ipak potiče od tronošca.

Los Anđeles, 6. oktobar 1945.

Dva sna, jedan za drugim. L. L. je dobio drugo dete, kćerkicu. Bila je to sićušna, ružna beba, naboranog lica, koja je ležala u krevetu sa G., svojom majkom. Pored kreveta je stajao D., koji se pretvorio u dete i častio me epitetima, kao što su, „Ti, idiote!“, napola u šali. Nisam obraćao mnogo pažnje na njega. U isto vreme, čuo sam da je u Njujorku neki veliki kriminalac, koji je u zapravo bio vrlo zao karakter, osuđen na smrt i da čeka na pogubljenje. L. je, međutim, bio zgrožen time i hteo da po svaku cenu spreči izvršenje smrtne kazne. Zato je naterao G. da državnom guverneru da svoj dijamantski prsten, kao mito za otkazivanje pogubljenja. Još uvek u snu, razmotrio sam to pitanje sa G. Počeo sam tako što sam pohvalio plemenitu želju L. da podnese tako veliku žrtvu, makar i na pogrešan način. Ali, imao sam i neke sumnje, i rekao kako je to uradio samo zato što je hteo da oponaša M., za koga je znao da se žestoko protivi smrtnoj kazni. Žrtvu je, međutim, podnela njegova žena.

Drugi, mnogo haotičniji san: to je trebalo da bude neka vrsta akademske proslave, u čast nekog istoričara ili političara. Među prisutnima su bili Maks i dve žene, B. i J., ova druga smanjena na visinu kepeca. Flertovala je provokativno u mom pravcu; ali, bila mi je toliko odbojna da sam se pravio kako patim od nekog zaraznog oblika neuralgije. Celo društvo se spustilo u prizemlje teretnim liftom. Za mene nije bilo mesta, tako da sam ostao na spratu. Onda se scena promenila. Tu su bili učionica, puna đaka, jedan profesor (koji je u stvari nije bio nikakav profesor nego samo učitelj) i jedna pomoćna prostorija. Maks, obučen u frak, koračao je gore-dole u predvorju, kao da očekuje nekog. Hans Ajsler⁴⁰ je sedeo u onoj prostoriji, potpuno sam, u vrlo jadnom stanju. Profesor je otišao do njega i pitao ga za ime čoveka koji je, kao običan vojnik, imao ključnu ulogu u Tridesetogodišnjem ratu. Znao sam da se čovek zvao Natier ili Napeir. Hans, međutim, nije bio u stanju da izusti ni reč. Bilo je očigledno da svi odgovori koje je učitelj pokušavao da izvuče od njega imaju veze sa specijalnošću čoveka kome se oda-

⁴⁰ Hanns Eisler (1898–1962): austrijski kompozitor, Šenbergov učenik i dugogodišnji saradnik Bertolta Brehta; između ostalog, autor himne Demokratske Republike Nemačke. Iz SAD je bio proteran 1948, kao jedan od prvih umetnika koji su se našli na udaru Makartijevih antikomunističkih čistki.

to uradio.“ Međutim, odmah me je spopala strašna briga: nisam znao kako da nastavim.

Frankfurt, 12. novembar 1955.

Sanjao sam kako polažem diplomski ispit iz sociologije. Empirijska sociologija je išla loše. Pitali su me koliko rubrika ima bušena kartica, a ja sam, potpuno nasumično, rekao: dvadeset. Pogrešno, naravno. S pojmovima je bilo još gore. Dali su mi dvadeset engleskih izraza i tražili od mene da navedem njihovo precizno značenje u empirijskoj sociologiji. Jedan izraz je glasio: „supportive“. Preveo sam ga kao „dobar dečko“:⁵⁷ „stützend“, pomoćnik (podrška). Ali, ispostavilo se da u statistici to znači upravo suprotno, nešto potpuno negativno. Pošto se sažalio na moje neznanje, ispitivač je onda rekao kako će me postaviti pitanja iz istorije kulture. Pokazao mi je nemački pasoš iz 1879. Završavao se pozdravom za rastanak: „A sad u svet, moj mali vuče!“ To geslo je bilo ispisano u zlatotisku. Trebalo je da to objasnim. I onda sam potanko objasnio kako upotreba zlata u te svrhe seže unazad do ruskih i vizantijskih ikona. Zabrana slika se tamo shvatala vrlo ozbiljno: samo je zlato, kao najčistiji metal, bilo izuzeto. Na njegovu upotrebu u likovnim ilustracijama nadovezale su se barokne tavanice, a zatim i intarzije u nameštaju, dok su zlatna slova iz pasoša poslednji ostatak te velike tradicije. Ispitivač je bio zadivljen mojim dubokim poznavanjem i ja sam položio ispit.

28. novembar 1955.

Imao sam strašnu svađu s majkom, koja je izjavila kako nema obavezu da me materijalno pomaže. Povikao sam na nju: neka je prokletelo telo koje me je rodilo. Na nju sam preusmerio bes prema majci J. (superego) i u isto vreme dao oduška svojoj želji za smrću. Napomena: teatralni patos.

⁵⁷ U originalu, „ganz brav“; dobar dečko, vrlo dobro, i sl.

druga je napadala jednog ankilosaura, s neopisivom žestinom. Ankilosaur je ležao ispružen na zemlji („niža životinja“). Triceratops ga je rasporio svojim rogovima, u delu koji je trebalo da bude šav, gde su se njegova donja i gornja polovina spajale, kao kod jestive krabe. Onda je uklonio gornju polovinu. Unutrašnji organi iz donje polovine bili su složeni u odeljke, svaki u nekoj drugoj boji, kao razna predjela. Triceratops se bacio na njega i počeo da proždire različite delove, od kojih je svaki predstavljao poseban ukus (konkretizam) – opet kao kod jestive krabe. S ogorčenjem sam pomislio, ali triceratopsi su vegetarijanci, i probudio se.

5. septembar 1955.

Život je mit. Dokaz: koren βί („bi“) iz βίος (bios, život), odnosno „vi“ iz „vita“, identičan je sa μί („mi“, iz μίθος, mitos).

Štuttgart, septembar 1955.

Noć u Š. Sanjam kako bi najstrašniji metod mučenja – koji mi je očigledno suđen – bio da stojim naglavačke u vodi, dok me u isto vreme peku. Zbog suprotnog dejstva vode, to bi moglo da traje veoma dugo.

Frankfurt, kraj oktobra 1955.

Trebalo je da učestvujem u izvođenju *Valenštajna* (F. Schiller, *Wallenstein*, 1799) – verovatno kao glumac – ali, ne na pozornici nego u nekom filmu ili televizijskom programu. Moj posao je bio da se preko telefona povežem s drugim likovima iz komada: recimo, s Maksom Pikolominijem (Max Piccolomini), Kvestenbergom (Questenberg) ili Izolanom (Isolani).⁵⁵ Telefonirao sam i pozvao mladog princa Pikolominija – iako je njegov otac taj koji postaje princ, na samom kraju, posle Maksove smrti. Javio se na telefon, lik sličan Sen-Luu,⁵⁶ krajnje šarmantan i ljubazan. Pitao sam ga da li bi mu možda više odgovaralo da dođe u moj pansion – u Berlinu – na ručak. Odmah je pristao. Veoma zadovoljan sobom, zavalio sam se u fotelju i pomislio: „Dobro si

⁵⁵ Likovi iz *Valenštajna*.

⁵⁶ Robert de Saint-Loup, jedan od Prustovih junaka.

vala počast. Pošto Hans nije znao odgovor, profesor je počeo da psuje, rekavši kako će takvo neznanje celu svečanost pretvoriti u propast. Pokušao sam da uđem u učionicu. Ali, moj beli, svileni sako je zapeo za vrata ili za orman, i svaki put kada bih uspeo da ga iščupam, on bi se ponovo zakačio. Onda mi je sinulo. Hteo sam da predložim profesoru da umesto što će prvo navesti istorijski događaje i onda pitati za povezana imena i datume, prvo navede imena i datume, a onda pita za povezane događaje. Onda bi svako znao da odgovori. Ali, pre nego što sam stigao da mu čestito izložim svoju ideju, probudio sam se.

Los Angeles, 14. oktobar 1945.

Mala zabava kod Diterleovih, sa stolom u obliku potkovice, s prilično velikim praznim prostorom u sredini. Sećam da su među prisutnima bile i Gretel i Lu Ajsler (Lou Eisler). Lu je rekla da je tu i Gotfrid Rajnhart, sa ženom.⁴¹ Nisam ga video, ali sam zato primetio jednu prilično punačku damu, s vrlo dubokim dekolteom, u haljini boje sirove svile. Neko je – ne ja – rekao kako to mora da je ona: izgledala je baš kao mlađa verzija Salke.⁴² Dama je čula to zapažanje i glasno me napala s druge strane stola, kao da sam kriv zbog neke krajnje neuljudne primedbe. „Mogli ste da kažete i da sam Luli Len“, rekla je oštro. Onda je celo društvo počelo da sipa krajnje pakosne primedbe na Lulin račun. Kabaretska kurvica, bio je jedan od izraza koji su se mogli čuti. Osetio sam neodoljivi nagon da stanem u njenu odbranu, tako da sam kročio u onaj prazan prostor i povikao: „Mi smo bliski prijatelji grofice G. (Luli) i ja neću trpeti nikakve uvrede na njen račun u mom prisustvu.“ Bilo mi je neprijatno dok sam govorio. Imao sam osećaj da se samo razmećem i da više uopšte nismo tako bliski prijatelji. Ali, opet nisam mogao da se suzdržim od svoje tirade. Na moje čuđenje, moj govor je naišao na dobar prijem. Jedna dama je rekla: „Zaista je lepo videti da jedna polugrofica ima viteza koji će skočiti u njenu odbranu.“ Druga dama je, međutim, rekla kako misli da je to vrlo

⁴¹ Gottfried Reinhardt (1911–1994), sin Maksa Rajnharta (Max Reinhardt, 1873–1973), takođe režiser.

⁴² Salka Viertel (1889–1978), austrijska glumica i scenaristkinja. Velika prijateljica Grete Garbo, koautorka scenarija za njena dva filma, *Queen Christina* (1933) i *Anna Karenina* (1935).

čudno. Luli joj je rekla kako se jedva viđa s nama, a onda čak mrzovoljno dodala: danas moram da posetim neke poznanike iz Volfsvizenhelea. — Rupa u snu. — Prišao mi je neki mladić i kao u šali pokušao da mi stavi masku napravljenu od papirnih salveta i kapu dvorske lude. Nisam mogao da prihvatim šalu, to me je naljutilo i pozeleo sam da polomim nešto. Oteo sam masku i pokušao da mu je privežem, uz neke vrlo neprijateljske komentare. Gretel je rekla da je moje ponašanje nesnosno. U tom trenutku se pojavila Šarlota Diterle, možda zato da bi izgladila situaciju, ali bila je vrlo neupadljiva, tako da je nisam dobro video. Tada sam shvatio da su sva ta zbivanja aluzija na očajnu ljubavnicu, koja se nije uopšte pojavljivala u snu (njeno ime!).⁴³ Iznenada sam se setio stihova iz *Zimskog putovanja*: „Nisam počinio nikakav zločin, zašto bih napuštao ljudski rod?“⁴⁴ Znao sam da je sve što sam radio u tom imalo za cilj samouništenje. Ali, san je trebalo da me poduči o tome i izleči.

Los Anđeles, 29. oktobar 1945.

Poseta Anatolu Fransu. Izuzetno elegantan lift – crn kao ebonovina – doveo me je do njegove sobe ili kancelarije. Vrata su bila odškrinuta; soba, jedan ugao sav u crvenom. Pokucao sam i Frans mi je odmah rekao da uđem. Bio je to visok, vitak čovek, u svojim ranim četrdesetim godinama, glatko izbrijan, smeđe kose, nimalo nalik bilo kojoj svojoj fotografiji. Nosio je crni, izuzetno dobro skrojeni somotski sako. Razgovor se prvo poveo oko njegovog poslednjeg romana, čijeg sam se naslova još sećao kada sam se probudio, da bih ga onda odmah zaboravio. Razgovor je prešao u diskusiju sa oštro sukobljenim stavovima, učtivu, ali neprijatnu. Onda mi je pogled pao na dve fotografije. Jedna je predstavljala samog Fransa, a druga damu, obučenu vrlo elegantno, na starinski način, s dubokim dekolteom, u kojoj sam odmah prepo-

⁴³ Šarlota Aleksander (Charlotte Alexander), bivša žena Adornovog američkog lekara Roberta P. Alexandera, iz San Franciska (Berklj), s kojom je Adorno bio u dužoj i vrlo burnoj vezi.

⁴⁴ Franz Schubert, *Winterreise*, Op. 89 (1828), ciklus pesma za glas i klavir, na stihove Wilhelma Müllera. Adorno je nehوتيčno izmenio stih u jednoj reči: „*Habe ja doch nichts begangen, Daß ich Menschen sollte scheu'n* (Nisam počinio nikakav zločin, zašto bih *izbegavao* ljudski rod).“

20. mart 1955.

Svirao sam klavir na površini stola, kao kada sam bio dete. Ali, čula se muzika. Jasno se sećam snažnih, vrlo živih akordâ u Es-duru, kakve bih inače voleo da izvedem. Rekao sam G., „Vidiš, ako si u dobroj pijanističkoj formi, kao ja, onda je svejedno da li sviraš na klaviru ili na površini nekog starog stola.“ — Kada sam se u podne probudio, pričao sam s njom o snu. Skrenula mi je pažnju da zvuči kao parodija neke od mojih teorija – mogao sam lako da smislim neku takvu teoriju za svoje studente. Pitala me je zašto pravim sprdnju od sebe u svojim snovima, a ja sam joj odgovorio kao iz topa: da bih se odbranio od paranoje.

1. april 1955.

Pre pravog sna, imao sam drugi, prilično haotičan san, o naročito lepim, starim kućama u Parizu ili Beču. Onda sam se odatle prebacio u očevu kuću u ulici Šene Ausiht 7, koja je očigledno trebalo da bude jedna od tih lepih, starih kuća. Jedne noći sam se zatekao tamo, u jednoj od soba, sa Agatom, koja se posle promenila u Gretel. Sedeli smo u foteljama i iščekivali puni strepnje. Iznad vrata se nalazilo staklo, koje nije bilo sasvim providno. Odjednom je kroz njega zasijala električna svetlost. Imao sam osećaj da su napolju neki ljudi, možda ubice. Agata je ustala da vidi šta se dešava; ja sam ostao da sedim, skamenjen. Kada je otvorila vrata, zaista sam ugledao neke prilično zastrašujuće ljude. Agata je prošla pravo između njih, bez ikakvih problema, i otišla do malog stepeništa sa strane, verovatno u toalet. Sada je Gretel počela da me grdi zbog moje tromosti ili kukavičluka. Konačno sam se naterao da ustanem i izađem da potražim Agatu. Beskrajna povorka muškaraca prolazila je pored mene paradnim korakom. Nekako sam shvatio da svi oni idu u prodavnicu, u kojoj će moći da kupe neke grube košulje, po smešno niskim cenama, na rasprodaji. Nisu hteli da nam naude. U tom trenutku sam shvatio: bila je to povorka duhova i probudio se.

16. jun 1955.

Dva džinovska, crna triceratopsa, kao od plastike, besne, meni nikad simpatične, zastrašujuće životinje. Dok je jedna od njih samo gledala,

Lokarno, 30. avgust 1954.

Za svetog Karla Boromejskog (Carlo Borromeo, 1538–1584, milanski nadbiskup) priča se da je ušao u raspetog Hrista kroz anus. Nekim čuđom, on se otvorio da ga primi i Karlo Boromejski je potpuno nestao u njemu. To je razlog zašto je kanonizovan. Nije sasvim jasno da li je taj čin izveo na živom Isusu ili na statui. Bilo kako bilo, jasno sam ga video kako se penje na krst i radi nešto između Isusovih nogu. Kažu da je počinu bio pukovnik. Sanjao sam sve to krajnje ozbiljno, što je potrajalo čak i kada sam se probudio, da bih onda počeo da se toliko smejem, da sam iz sve snage morao da se obuzdam, da ne bih probudio Gretel. Uglavnom, zato se crkva zove „St Borromäus im Gedärme“ (Sveti Boromeo u crevima) ili, kako to kažu Bavarci, „St Borromäus im Oarsch“ (Sveti Boromeo u dupetu).

Nekoliko dana ranije imao sam neopisivo stravičan san, koji verovatno nije sasvim nepovezan sa ovim. Bio sam u krčmi na Majni, u prvoj kući u Starom gardu posle Starog mosta. Nisam bio sam (sa mnom je bila majka?). Mesto je bilo puno monstuoznih stvorenja i krajnje sićušnih kepeca, uključujući i jednu ćelavu, živu crnačku glavu; te nakaze su hodale na nogama kao jastozi i pokušavale da zgrabe ljudske genitalije. Kao odgovor na moje pitanje, rečeno mi je da je to neka vrsta mazohističkog bordela, ali to mi je zvučalo kao sprdnja: trebalo je da svi budemo proglašeni za mučenike. Osetio sam isti onaj strah koji dete ima od sumnjivog dela grada ili, kasnije, kada me je jedna hostesa iz noćnog kluba zgrabila preko pantalona. — Zatim, u gluvo doba noći, na uglu Šene Ausiht i Šucenštrase. Veliki broj ćutljivih, sumnjivih tipova. Naizgled mirni: neće mi ništa uraditi. Ispod toga: još veći strah, od njihove nerealnosti.

Frankfurt, 10. septembar 1954.

Sanjao sam kako učestvujem u nekoj teološkoj raspravi; tu je bio i Tilih (Paul Tillich). Jedan govornik je naglasio razliku između „ekvibriruma“ i „ekvilibriruma“. Prvo je bila unutrašnja, a drugo spoljašnja ravnoteža. Pokušaj dokazivanja kako ne postoji nikakav „ekvibrirum“, iziskivao je toliki napor da sam se probudio.

znao glumicu čijoj sam se izuzetnoj lepoti neizmerno divio. Bila je to piščeva majka. „I ja sam dete teatra“, rekao sam mu. „Moja majka je bila slavna pevačica.“ U tom trenutku došlo je do preobražaja. Frans, očigledno oduševljen mojim priznanjem, pretvorio se pred mojim očima u mladu, vrlo zavodljivu ženu, izazovnih grudi, koje su čvrsto prijanjale uz dekolte na njenoj crnoj čipkanoj haljini, i u dugačkim, crnim svilenim čarapama. Poljubio sam je u otkriveni deo grudi, u usta, igrao se s njenim nogama i bilo je jasno da će od sada pa u buduće ona biti moja ljubavnica. Pitala me je da li može da pođe sa mnom u operu idućeg utorka – sada je bio petak – na *Figarovu ženidbu*. Oduševljeno sam pristao. Rekla je kako bi volela da ode na matine, za decu. To me je dovelo u vrlo neprijatnu situaciju. Pokušao sam da joj objasnim kako sam na to izvođenje za decu već pozvao Morisa Ravela. Izneo sam joj savršeno razuman opis njegove mentalne bolesti, zbog koje sam zaključio kako on može da uživa samo u predstavama za decu, tako da nisam mogao da otkážem taj dogovor. Ali, imao sam osećaj da to objašnjenje nije dobro prošlo i probudio se u strahu da je moja nova ljubav već prošla svoj vrhunac, a da nije ni stigla da čestito procveta.

Los Angeles, 4. februar 1946.

Snažno osećanje potištenosti, očigledno povezano s bolešću. Bio sam u većoj grupi ljudi koja se okupila da bi se oprostila od Lavala,⁴⁵ pred njegovo pogubljenje. To je ličilo na porodičnu scenu, sa poljupcima i suzama. Ja sam, opet, tiho razgovarao s prestupnikom; nosio je crno-belu kravatu. Osećao sam da mi je to dužnost. Pre nego što je povorka krenula put gubilišta, obuzelo me je snažno osećanje njegove krajnje napuštenosti. Otišao sam do njega; on me, međutim, nije primetio, sve dok mu ljudi koji su stali oko njega nisu skrenuli pažnju na mene. Stegao sam mu ruku i rekao: „*Au revoir*, Pjer“, a on mi se zahvalio. Povorka je onda išla preko uzbrdica i nizbrdica – veštački formiranih – i nestajala negde u dubini. Trebalo je da sa određene tačke dobro vidim Lavala. Ali, nisam ga video skoro od samog početka – izgledalo je kao da je povorka otišla

⁴⁵ Pierre Laval (1883–1945), francuski političar, u početku socijalista, zatim ekstremni desničar, a za vreme Drugog svetskog rata, predsednik kolaboracionističke vlade. Pogubljen 1945.

potpuno pogrešnim putem. Naspram svega toga, moja majka, koja se, kao i ja, našla među onima koji su pošli da ga isprate, počela je da peva Malerovu *Pesmu o smrti dece* (Kindertotenlieder, 1905), jasnim, mlada-lačkim, vrlo snažnim glasom, naime, deo „Wenn dein Mutterlein (Kada ti majka uđe na vrata)“. Pratio sam je celu melodiju. Iznenada, dok sam još spavao, shvatio sam značenje tog oplakivanja mrtvih: ja sam bio Laval, jedan od ljudi koji su Francusku predali Nemcima. Probudio sam se s neopisivim osećanjem užasa i uz žestoko lupanje srca.

Berkli, 24. mart 1946.

Noć pred presudnu svađu sa Šarlotom, imao sam san. Kada sam se probudio, setio sam se njenih poslednjih reči: „Ja sam mučenica sreće.“⁴⁶

Los Anđeles, 18. februar 1948.

Sanjao sam da posedujem obimno, ilustrovano, luksuzno izdanje knjige o nadrealizmu, a san se u stvari sastojao od preciznog opisa jedne od ilustracija. Prikazivala je neki veliki hol. Zadnji deo zida s leve strane – daleko od posmatrača – pokrivala je bezoblična freska, koju sam odmah prepoznao kao „nemačku scenu iz lova“. Preovlađivala je zelena boja, kao kod Tribnera (Wilhelm Trübner, 1851–1917). Tema joj je bio džinovski tur (divlje evropsko govedo), uspravljen na zadnje noge, kao da pleše. Ali, hol je celom dužinom bio ispunjen nizom drugih predmeta, precizno poređanih. Pored slike nalazio se preparirani tur, približno iste veličine kao i onaj sa slike, koji je takođe stajao na zadnjim nogama. Zatim, jedan živi tur, opet vrlo krupan, ali ipak manji. U istoj pozi su bile i druge životinje, prvo, dve ne sasvim jasne smeđe životinje, verovatno medvedi, zatim dva manja, živa tura i konačno dva obična govečeta. Izgledalo je da celim aranžmanom upravlja neko dete, veoma lepa devojčica, obučena u vrlo kratku, sivu suknju, s dugačkim, sivim čarapama. To dete je predvodilo paradu, slično dirigentu. U uglu

⁴⁶ I ova fraza je našla svoje mesto u *Minima moralia*, u delu napisanom 1946–1947, u aforizmu 109, *L'inutile beauté (Beskorisna lepota)*: „Posrnula žena, kao i ona opsesivna, mučenica je sreće.“

da posmatrača podseti na Sezana, sa svojim ružičastim prelivima, kao u pravom izlasku sunca – jasno sam video jednu takvu sliku. A Beno Rajfenberg je objavio esej o upotrebljivom slikarstvu, pod naslovom, „Izmirenje sa objektom“.⁵³

Frankfurt, januar 1954.

Slušao sam Hitlerov prepoznatljivi glas, koji je dopirao sa zvučnika, iz govora: „Moja jedina kćerka je juče nastradala u tragičnoj nesreći. Da bih nekako ublažio bol, doneo sam dekret da se svi vozovi danas izbace iz šina.“ Probudio sam se smejući se na sav glas.

Hamburg, maj 1954.

San tokom noći u kojoj sam mislilo kako mogu da osetim da mi vene otiču i stvrđnjavaju se do tačke pucanja. Neke odvratne, sitne životinje pravile su pustoš. Pojavio se triceratops („trorogi“ dinosaur), veličine igračke, da zavede red, ali ništa se nije promenilo i kraju se više ni on nije mogao razlikovati od onih sićušnih životinja.

30. jul 1954.

Sanjao sam L. Sedela je naspram mene, izgledala je vrlo elegantno, ali samrtno blede. Zagrlili smo se kao brat i sestra. Pitao sam zašto izgleda tako strašno. „Mnogo sam bolesna.“ „Šta sad nije u redu?“ „Rak“. Pokušao sam da je razuverim. Odgovorila mi je tako što je svukla svu odeću. Njeno telo, naročito intimni delovi, bili su strašno deformisani; kao da su bili prekriveni nekom plavičasto-crvenom skramom. Iz sve snage sam pokušao da ne primeti kako drhtim i onda smo vodili ljubav. Posle toga sam je upitao koja je to vrsta raka, a ona mi je odgovorila: „Rak fotelje“.⁵⁴

⁵³ Ferdinand Kramer (1898–1985): nemački arhitekta i dizajner, Adornov prijatelj još iz detinjstva. Benno Reifenberg (1892–1970) bio je novinar *Frankfurter Zeitung*, u vreme Vajmarske republike, da bi kasnije postao član redakcije njegovog naslednika, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*.

⁵⁴ U originalu, „Sesselkrebs“; možda aluzija na „foteljaške“ ili „salonske intelektualce“.

vekom o zaposlenju, kako se zove to mesto, a ona se pravila da ne zna. Kada sam počeo da pričam o lepoti trga, pokazala mi je podrugljivo na veliki broj posetilaca, da bi mi time rekla kako to nije samo moje otkriće. Dok sam išao nazad, neki ljudi, iz jedne kuće na uzvišici, dobacivali su mi erotske uvrede. — Promena scene. Jedan par je uhvaćen dok je vodio ljubav u trećem razredu voza, a neko im je spevao pesmu, čije su mi se reči i melodija javili u snu: „Šnicle igraju pseću igru, pseću igru, pseću igru, šnicle igraju pseću igru, ceo bogovetni dan.“ (Deo partiture.) (To je značilo da su se kućići mazili ceo dan.)

Frankfurt, leto 1952.

Učestvovao sam u radu komiteta koji trebalo da odluči da li su tekstovi mnogih baroknih korala suviše ekscentrični da bi se danas mogli pevati. Otišao sam sa G. u jednu crkvu, u kojoj smo mogli da slušamo tu muziku. Usredsredio sam se na tekst i izdvojio stih koji se očigledno odnosio na Isusa i koji se pevao na melodiju pesme „O Haupt voll Blut und Wunden“. Tekst je ovde glasio: „O komm, mein kleiner Trachäer.“ Probudio sam se s mišlju: to je otišlo predaleko. (Trachodon, Achaeon, trochee, Galilean).⁵²

Frankfurt, 24. januar 1954.

Ferdinand Kramer se očigledno potpuno okrenuo slikarstvu i smislilo novi žanr: „upotrebljivo slikarstvo“. Suština je bila u tome što ste iz slike mogli da izvučete pojedinačne figure, neku kravu ili nilskog konja. Onda ste mogli da ih pomazite i vidite da li imaju meko krzno ili debelu kožu. Dalja varijanta bile su slike gradova, na osnovu arhitektonskih nacrti. To je moglo da liči na kubističke slike ili na dečje šare ili čak

⁵² Prvi citat, „O Sveta glavo, sada ranjena“, potiče iz nemačke verzije latinske himne, koju je zabeležio Paul Gerhardt (1607–1667), i koju je Bah kasnije delimično iskoristio za svoju *Pasiju po Mateju* (Matthäus-Passion, 1727). Drugi citat je besmislica („Dođi, moj mali Traheru“), ali bogata asocijacijama, koje Adorno navodi u zagradi: Trachodon = trahodon, vrsta dinosaura; Achaeon = ahajski, grčko pleme; trochee = trohej, u poeziji, dvosložna stopa u antičkoj metrici, od jednog dugog i jednog kratkog sloga; Galilean = galilejski, iz Galileje.

slike se nalazio potpis: Klod Debisi. (Taj san sam imao dok sam pisao opširan dodatak o Stravinskom, u okviru *Filozofije nove muzike*.)⁴⁷

Los Anđeles, 14. mart 1948.

Uveče sam mnogo popio, svestan da ću sve to moći da prespavam u nedelju. I tako sam imao noć punu snova. Sećam se dva. Prvo sam se bavio jednim filmskim scenarijem, koji sam hteo da dam Fricu Langu (Fritz Lang) (s kojim smo danas ručali). Trebalo je da se zove „Zaboravljena princeza“. Govorio je o princezi koja u modernom društvu nema više nikakvu ulogu i koja je zato zaboravljena. Okreće se hotelijerstvu, prolazi kroz svakakve sukobe i na kraju se udaje za glavnog konobara.

Drugi san je bio mnogo problematičniji. Mučio sam neko dete, prelepog, dvanaestogodišnjeg dečaka. Bio je razapet na nekoj maloj napravi, postavljenoj pod određenim uglom, tako da su svi osetljivi delovi njegovog tela bili izloženi. Počeo sam tako što sam ga udarao po ušima i ljubio u usta. Onda sam ga tukao po zadnjici, sve dok nije pocrvenela. Uopšte nije reagovao. Pomislio sam kako ne želi da pokaže da ipak nešto oseća i razbesneo se zbog toga. I onda sam mu zadao jedan snažan udarac u testise. Na to je konačno raširio ruke, da bi nešto dohvatio. Bio je to monokl, koji je namestio na jedno oko, ne izgovorivši ni reč.

Los Anđeles, 26. septembar 1948.

Pozvani smo na večeru kod Š.⁴⁸ Večerao na uskoj terasi ispred kuće. Sedim pored njega i u snu razmišljam: kao žena koja mu pravi društvo za večerom. Dobili smo izvanrednu zlatno-smeđu čorbu, za koju su nam rekli da je boršč, iako nije uopšte ličila na to jelo. — U Š-ovom dogmatizmu bilo je mnogo materijala za raspravu. Ali, to sam predupredio komplimentom za ukusnu čorbu. Na to se odmah okomio na mene i rekao: „Onda biste mogli da osnujete neku fondaciju.“ Pitao sam ga u čiju korist, a on je otprilike rekao: za bolesnu decu. Objasnio sam mu kako

⁴⁷ T. W. Adorno, *Philosophie der neuen Musik*, Gesammelte Schriften, Band 12, Suhrkamp Verlag, (1949) 1972. T. W. Adorno, *Filozofija nove muzike*, Nolit, Beograd, 1968.

⁴⁸ Verovatno Šenberg.

nemam para za takvu fondaciju, ali pošto je njegova tašta, K., napravila tako dobru čorbu, mogao bih da joj napišem ček na pet dolara. Priohtvio je to bez pogovora i ja sam napisao ček. Onda je izvadio dva stara, žuta zuba iz usta i poklonio mi ih „za uspomenu“. Ubacio ih je u moju čorbu, s trećom stvarčicom, nekom sluzavom masom. Obuzela me je neopisiva mučnina, ali nisam znao da li imam petlje da prekinem s jelom. San je trajao još dugo, ali ostalog se ne sećam. Posle toga sam mirno spavao.

Los Anđeles, septembar 1948.

U emigraciji sam uvek iznova, uz neke varijacije, sanjao da sam u svojoj kući, u Oberadu, čak i posle dolaska Hitlerovog režima. Sedeo sam za radnim stolom svoje majke, u dnevnoj sobi, s pogledom na baštu. Jesen, natkriljena tragičnim oblacima, puna beskrajne tuge, ali i nekog prodornog, sveprisutnog mirisa. Svuda vaze s jesenjim cvećem („Stell auf den Tisch die duftenden Reseden“).⁴⁹ U plavoj svesci na linije, kao što su bile one iz gimnazije, pisao sam dugačku raspravu o muzici. Bio je to esej iz 1932, „O društvenom položaju muzike“,⁵⁰ koji se nekako stopio s knjigom *Filozofija nove muzike*. Znao sam da sam ceo rukopis (čiju kopiju nisam imao) poslao jednom muzičkom časopisu (iz Štutgarta?), koji je hteo da ga objavi, ali to ipak nije uradio, zbog nacista, da bi onda verovatno nestao. Izvor strepnje u snu bila je pomisao kako sam morao da pronađem taj rukopis, zato što je u njemu bilo ideja od najvećeg značaja za moj sadašnji rad. Dok sam nastavljao s pisanjem, san i ta ideja postali su tako snažni, da sam počeo da sumnjam da li rukopis zaista postoji i onda sam iz sve snage pokušavao da ubedim sebe kako ipak ne postoji. Kada sam konačno završio *Filozofiju nove muzike*, san je prestao da se ponavlja. Njegovo pravo značenje je očigledno obnova

⁴⁹ „Mesto na stolu, za rezede slatkog mirisa“: stihovi iz poeme „Allerseelen“ (Sve duše), austrijskog pesnika Hermana fon Glima (Hermann von Glim, 1812–1864), za koju je muziku napisao Rihard Štraus (Richard Strauss, 1885).

⁵⁰ T. W. Adorno, „Zur gesellschaftlichen Lage der Musik“, *Zeitschrift für Sozialforschung* 1, 1932, str. 105.

izgubljenog evropskog života. Podudario se s Maksovim putovanjem u Evropu, u proleće 1948.⁵¹

Los Anđeles, 1. oktobar 1948.

Bal ili zabava, ali kao da sam na plesnom podijumu sam. Organizatori su svakom učesniku dodelili devojkicu i ja sam čekaio nepoznatu devojkicu koju su izabrali za mene. Ona se zatim pojavila na podijumu i plešući krenula ka meni. Sa zadovoljstvom sam primetio da ima divne noge – u oker čarapama – i da je veoma lepa. Po njenoj odeći i možda po obliku lica, mogao sam da zaključim da je Bugarka (iako je to pre bilo lice neke Trščanke). Vodila me je tako vešto da sam, iako očajan plesač, zamišljao kako dobro plešem. Bilo kako bilo, zavukao sam ruku u njenu haljinu i opipao je – po zadnjici. U isto vreme, dok smo plesali, privukao sam je još bliže k sebi i onda smo nastavili da plešemo, ljubeći se sve vreme. Bal je sada bio u punom zamahu. Neki muškarac, možda putujući plesač, obratio mi se na engleskom, vrlo agresivnim tonom. Reкао je kako se način na koji stežem devojkicu za zadnjicu, na javnom mestu, u Americi smatra za povredu morala i da bih mogao da završim u zatvoru. Užasnut, pustio sam devojkicu, koja je istog trenu nestala. Žurno sam šmugnuo u susednu, slabo osvetljenu prostoriju, u kojoj su ljudi jeli. Jedan sto je bio rezervisan za „moje društvo“, ali za njim je sedela samo Sibil Drajfus (Sybil Dreyfuss). Pridružio sam joj se, rekavši kako će dama koja mi pravi društvo doći svakog časa, iako sam znao da nije tako.

Los Anđeles, 6. decembar 1948.

U 8.20 budi me naš advokat, koji zvoni na vratima, zbog naše deložacije. Bio sam usred sna. Bili smo u nekom malom južnonemačkom ili hesenskom gradu. Kola smo parkirali u glavnoj ulici, a ja sam pošao u jednu sporednu ulicu, u kojoj sam otkrio neverovatno lepu staru gradsku većnicu. Upitao sam jednu devojkicu, koja je razgovarala s nekim čo-

⁵¹ Prva poseta Maksa Horkhajmera Evropi, posle Drugog svetskog rata, u kojoj je počeo da priprema teren za povratak Instituta za društvena istraživanja, čiji je bio direktor, u Nemačku (Frankfurt).